

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σχολή Κοινωνικών και
Ανθρωπιστικών Σπουδών

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Ψηφιακή τεχνολογία και σχέσεις από απόσταση

Επιτήρηση και επισφάλεια στην
εμπειρία των Σύριων προσφύγων
στην Ελλάδα

Μεταδιδακτορική έρευνα
Κωνσταντίνου Ιωσήφ

Επιβλέπουσα: Αναπληρώτρια
Καθηγήτρια Παπαηλία Πηνελόπη

2021

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	2
Προσεγγίζοντας τους πρόσφυγες στον Ελαιώνα Αττικής	12
Οι Σύριοι πρόσφυγες και το ψηφιακό τους πέρασμα	15
Επιτήρηση και επισφάλεια στην επικοινωνία των προσφύγων	22
Τα κινητά τηλέφωνα ως τόπος συν-ύπαρξης της οικογένειας	29
Παραγωγή και διαμοιρασμός των φωτογραφιών προς την οικογένεια	38
Συνοψίζοντας	49
Βιβλιογραφία	51

Εισαγωγή

Η ευρεία χρήση των εφαρμογών ψηφιακής τεχνολογίας από τους πρόσφυγες συριακής καταγωγής, οι οποίοι συνέρρεαν κατά χιλιάδες προς τα χερσαία και θαλάσσια σύνορα της Ελλάδας, κυρίως από το 2015 και μετά, αποτελεί το αντικείμενο αυτής της μελέτης.¹ Συγκεκριμένα, διερευνώ τους τρόπους με τους οποίους οι πρόσφυγες, άντρες και γυναίκες που διαμένουν στη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα Αττικής αντιμετωπίζουν τον παρατεταμένο αποχωρισμό από τα υπόλοιπα μέλη των οικογενειών τους εκμεταλλευόμενοι την ψηφιακή τεχνολογία και τις εφαρμογές κοινωνικής δικτύωσης Facebook, Messenger, WhatsApp, Viber, Skype - και διαμορφώνουν νέες εμπειρίες κοινωνικότητας από απόσταση.

Με δεδομένη τη μεγάλη ροή μεταναστών και προσφύγων προς την Ελλάδα, οι δημόσιες αναφορές στα μέσα επικοινωνίας και οι ακαδημαϊκές συζητήσεις στρέφονταν κυρίως γύρω από τις επιπτώσεις της παρουσίας των προσφύγων στις χώρες υποδοχής, τη στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των διεθνών οργανισμών και των δικτύων αλληλεγγύης, την πολιτική των κλειστών συνόρων ως πολιτική βίας και αδιεξόδου, και την ανθρωπιστική αντιμετώπιση των μετακινούμενων πληθυσμών στα νέα συμφραζόμενα. Ωστόσο, αφετηρία της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν δύο γεγονότα. Από τη μία πλευρά, η παρουσία μου στο νησί της Λέσβου το καλοκαίρι του 2016, στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου *Crossing Borders* για τη μετανάστευση και τη λεγόμενη «ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση», το οποίο οργανώθηκε από το *The Cooperative Institute for Transnational Studies (CITS)* σε συνεργασία με το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστήμιο Αιγαίου· από την άλλη, η επίσκεψή μου στη δομή φιλοξενίας του Καρά Τεπέ στα βορειοδυτικά της Μυτιλήνης και η παρατήρηση της καθημερινής παρουσίας προσφύγων και

¹ Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες στην Ελλάδα (UNHCR-The UN Refugee Agency, 2016), ο αριθμός των προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα το 2015 ήταν πάνω από ένα εκατομμύριο, είκοσι φορές μεγαλύτερος από αυτόν της προηγούμενης χρονιάς. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες που έφτασαν δια θαλάσσης κυρίως στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου προέρχονταν από τη Συρία (57%), από το Αφγανιστάν (24%) και το Ιράκ (9%). <https://www.unhcr.org/gr>

αιτούντων άσυλο στην πόλη ενίσχυσαν τις αρχικές μου σκέψεις. Έτσι, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής μου παρατηρούσα έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων - παρέες αντρών, ηλικιωμένους ανθρώπους σε αναπηρικά καρότσια, οικογένειες με παιδιά, γυναίκες με μωρά σε καρότσια - να κυκλοφορούν στην πόλη, στις πλατείες, στο λιμάνι με το κινητό τους τηλέφωνο στο χέρι. Στέκονταν μόνοι ή σε ομάδες, σε διάφορα σημεία της πόλης, μιλούσαν στο τηλέφωνο, επικοινωνούσαν σε πραγματικό χρόνο με τους διαδικτυακούς «άλλους», τους διακινητές, τις οικογένειές τους, τις ομάδες εθελοντών και ακτιβιστών, άκουγαν μουσική από το YouTube, έβγαζαν φωτογραφίες. Τα smartphone κυριαρχούσαν σε κάθε δραστηριότητα, προσφέροντας νέους τρόπους επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης από απόσταση.

Ελλάδα, Λέσβος
Πρόσφυγες στο λιμάνι της Μυτιλήνης, καλοκαίρι 2016
Πηγή: Διεθνές Συνέδριο *Crossing Borders*

Οι εικόνες αυτές των σύριων προσφύγων, στις οποίες αποτυπώνονται στιγμές φιλοξενίας, αλληλεγγύης, περιπτώσεις βίας, εξευτελισμού και απόρριψης του «άλλου», αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης από διεθνή και εγχώρια μέσα επικοινωνίας, αλλά και κυρίαρχο ζητούμενο σε ερευνητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών. Οι φωτογραφίες των προσφύγων να κολυμπούν προς τα

τουρκικά ή ελληνικά παράλια, οι εικόνες των παιδιών στις αγκαλιές των γονιών τους ή των διασωστών τους, οι φωτογραφίες των νεκρών παιδιών στα παράλια της Τουρκίας, όπως στην περίπτωση του τρίχρονου Alan Kurdi και του πεντάχρονου αδερφού του Galip, και γενικότερα περιστατικά «θεαματοποίησης της βίας» ανέδειξαν την επιτέλεση της κυρίαρχης εξουσίας - τόσο από τα επίσημα κράτη, όσο και από τους κυρίαρχους πολίτες - απέναντι στους «ξένους» (Παπαηλία 2013: 456), αποτύπωσαν το φόβο για τους «ανεπιθύμητους άλλους» και φανέρωσαν μια νέα μορφή γεωπολιτικών «συμβολικών συνόρων» (βλ. Chouliaraki 2017). Από την άλλη πλευρά, όμως, οι φωτογραφίες σε διεθνή και εγχώρια δίκτυα που αναπαριστούν τους πρόσφυγες με χαμογελαστά πρόσωπα και το σήμα της νίκης να προσπαθούν να βγάλουν την πρώτη τους selfie από την άφιξή τους στα ελληνικά νησιά, ώστε να ενημερώσουν τις οικογένειές τους, να αναζητούν πρόσβαση στο διαδίκτυο και τις υποδομές τεχνολογίας, δηλαδή απόκτηση νέων καρτών SIM, σύνδεση σε Wi-Fi, φόρτιση κινητών τηλεφώνων, ενίσχυσαν, όπως αναλύω στη συνέχεια, μια έντονη κριτική, η οποία αφορούσε κυρίως στη χρήση ενός ιδιαίτερα ακριβού τεχνολογικού εξοπλισμού και επομένως στην καλή οικονομική κατάσταση των προσφύγων.

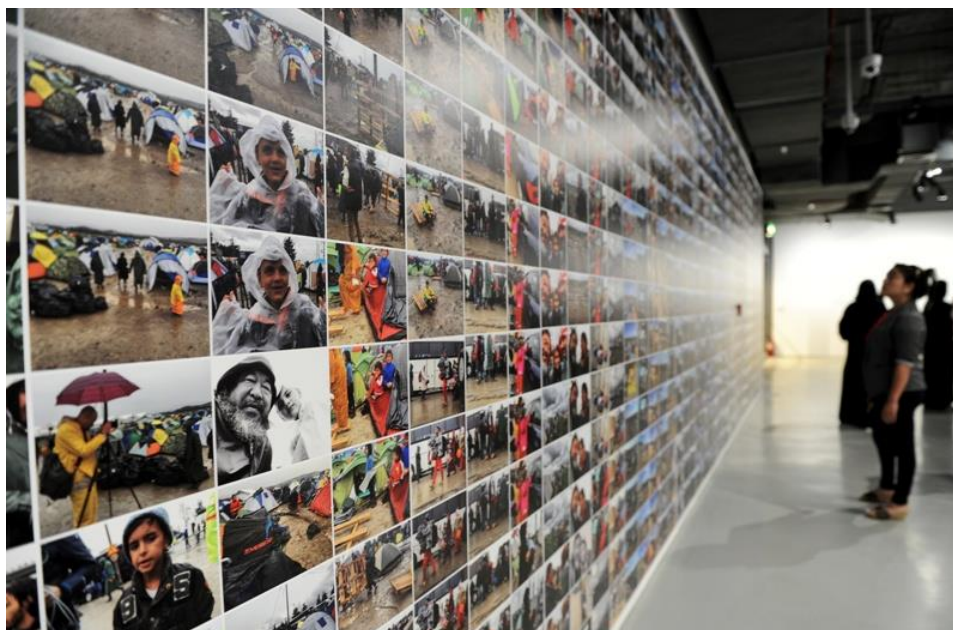
Πρόσφυγες στα παράλια της Μυτιλήνης, 2015. © Patrick Witty – Πηγή: <https://art-sheep.com/>

Πρόσφυγες στο λιμάνι της Μυτιλήνης.
Πηγή: Crossing Borders, Διεθνές Συνέδριο, Μυτιλήνη, Ιούνιος 2016.

Ταυτόχρονα, η παρουσία των προσφύγων θεωρήθηκε πηγή έμπνευσης για φωτογράφους και καλλιτέχνες. Χαρακτηριστικά, ο Γιάννης Μπεχράκης, φωτογράφος του πρακτορείου ειδήσεων Reuters, ανέδειξε μέσα από τις φωτογραφίες τους το προσφυγικό δράμα στα ελληνικά νησιά και γνωστοποίησε στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο την ανθρωπιστική κρίση που διαδραματιζόταν στα ελληνικά νησιά.² Ακόμα, ο κινέζος ακτιβιστής και καλλιτέχνης Ai Weiwei, με αφορμή την παρουσία των προσφύγων στην Ειδομένη, ένα χωριό στα βόρεια σύνορα της χώρας, πραγματοποίησε το Μάιο του 2016 μια σειρά από φωτογραφικές και καλλιτεχνικές εκθέσεις με τίτλο *Laundromat*, όπου χρησιμοποίησε φωτογραφικά πορτραίτα, στιγμιότυπα της παρουσίας των προσφύγων στα σύνορα, εικόνες της περιοχής, βίντεο, tweets από τις αντιδράσεις των χρηστών, καθώς και ρούχα, παπούτσια και προσωπικά αντικείμενα που άφηναν πίσω τους, καθώς αναχωρούσαν για το νέο προορισμό στην Ευρώπη, ή πίσω στις χώρες καταγωγής τους.

² Το Δεκέμβριο του 2015 η βρετανική εφημερίδα Guardian αποφάσισε να τιμήσει τον Γιάννη Μπεχράκη για τη σπάνια «ματιά» του στον κόσμο, ενώ το 2016 η φωτογραφική κάλυψη της προσφυγικής κρίσης στην Ευρώπη τού έδωσε το βραβείο Pulitzer.

Η έκθεση *Laundromat* του κινέζου ακτιβιστή Ai Weiwei το 2016 εμπνευσμένη από την παρουσία των προσφύγων στο χωριό της Ειδομένης στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας.
Πηγή: www.nytimes.com/2016/10/21/arts/design/ai-weiwei

Με αφετηρία τις εικόνες από το καλοκαίρι του 2016 στο νησί της Λέσβου, τις αναφορές στο μέσα επικοινωνίας, αλλά και το προσωπικό μου ενδιαφέρον για θέματα μετανάστευσης και επικοινωνίας επισκέφτηκα τον Φεβρουάριο του 2019, ως εκπαιδευτικός, το νηπιαγωγείο της δομής φιλοξενίας του Ελαιώνα για τα παιδιά των προσφύγων.³ Έχοντας ήδη μελετήσει την παρουσία των αλβανών μαθητών και μαθητριών σε σύνθετα, πολυεθνικά, πολυπρόσωπα συμφραζόμενα και την

³ Η Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων του Ελαιώνα, στα δυτικά προάστια της Αθήνας, δημιουργήθηκε τον Αύγουστο του 2015 για να φιλοξενήσει αρχικά 720 με 750 άτομα, ενώ σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής έφτασε να διαμένουν σε αυτή έως και 2.065 άτομα. Από το 2015 έως και σήμερα έχουν διαμείνει συνολικά περίπου 15.000 μετακινούμενοι. Το 2019 φιλοξενήθηκαν 1.450 με 1700 πρόσφυγες από τη Συρία, το Αφγανιστάν, το Ιράκ, καθώς και από χώρες της Αφρικής. Στον χώρο αυτό παρέχεται στέγαση και σίτιση, ενημέρωση και πληροφόρηση των φιλοξενούμενων για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις στη χώρα υποδοχής, ψυχοκοινωνική υποστήριξη, διευκόλυνση της πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, παροχή βασικών ειδών ατομικής υγιεινής, ένδυσης και υπόδησης, εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, καθώς και πρόσβαση σε προγράμματα εκπαίδευσης και ανάπτυξης δεξιοτήτων. Παράλληλα, ο Δήμος Αθηναίων, σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία και ομάδες εθελοντών οργανώνουν δράσεις κυρίως για τα παιδιά των προσφύγων, ενώ από το 2017 λειτουργούν στην δομή δύο τμήματα νηπιαγωγείου.

κατασκευή της ταυτότητάς τους μέσα από την κατανάλωση προϊόντων επικοινωνίας - στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής - θεώρησα ότι η προσφυγική κρίση αποτελούσε για μένα ένα νέο πεδίο έρευνας.⁴ Η εμπειρία από αυτή την επίσκεψη και οι συνομιλίες που είχα με τους συναδέλφους συντονιστές εκπαίδευσης (ΣΕΠ), με ώθησαν να ασχοληθώ περαιτέρω με την παρουσία των σύριων προσφύγων στην Ελλάδα, την εκ μέρους τους χρήση πολυμεσικού υλικού και τον διαμοιρασμό του δημόσια ή ιδιωτικά από τις εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας.

Με δεδομένη την αυξανόμενη συμμετοχή των δρώντων υποκειμένων σε ψηφιακούς κόσμους, η ανθρωπολογία καλείται να ξεπεράσει τη διστακτικότητα προς την ψηφιακή τεχνολογία και την πολιτισμική διαμεσολάβηση (Boellstorff 2012: 39, Peterson 2015: 66). Προσπαθεί να προσεγγίσει ζητήματα του διαδικτύου, να καταγράψει τις αναδυόμενες ψηφιακές πρακτικές και να μελετήσει τις πολιτισμικές διεργασίες του παρόντος, εκεί όπου ένας τεράστιος όγκος πολυμεσικού υλικού από συζητήσεις, προσωπικές φωτογραφίες, κείμενα, βίντεο και τραγούδια μεταφέρονται στο σπίτι κάθε υποκειμένου, στους χώρους εργασίας και τους τόπους διασκέδασης, παρουσιάζοντας τις επιθυμίες, τις σκέψεις και τις συνομιλίες των λεγόμενων «απλών χρηστών» (Παπαηλία και Πετρίδης 2015). Οι ψηφιακές αυτές «συν-παρουσίες» των χρηστών διαμορφώνουν ένα νέο εθνογραφικό πεδίο, θέτουν ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώνονται μέσα σε ψηφιακά περιβάλλοντα και «οδηγούν στην ανάδυση επιπλέον μορφών κοινωνικότητας» (Λαλιώτη 2018: 69). Πρόσφατες εθνογραφικές μελέτες σε μεταναστευτικές και διασπορικές κοινότητες έχουν καταγράψει τις καθημερινές πρακτικές των χρηστών σε πολυμεσικά περιβάλλοντα (*polymedia*), (Miller 2011, Horst 2012, Madianou και Miller 2013, Madianou 2016), τη συμμετοχή τους σε εθνικές και διασπορικές συλλογικότητες (Vertovec 2004, Diminescu 2008, Dekker

⁴ Βλ. Κωνσταντίνου, Ιωσήφ. 2017. *Έχουμε τρεις τηλεοράσεις, DVD video. Μέσα επικοινωνίας και διαμόρφωση της ταυτότητας Αλβανών μαθητών*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

κ.ά. 2016, Smets 2018), τη διαμόρφωση κοινωνικών και ερωτικών σχέσεων (Miller και Slater 2000, Gershon 2010), τη διαφοροποίηση στη δομή των διαχωρισμένων οικογενειών (Wilding 2006, Parreñas 2001b, 2008, McKay 2011, Jacob 2013).

Συνδυάζοντας διεπιστημονικές προσεγγίσεις της ανθρωπολογίας και των σπουδών επικοινωνίας πραγματοποιήσα από τον Φεβρουάριο του 2019 έως τον Ιανουάριο του 2020 τη μελέτη για τη μετακίνηση των προσφυγικών πληθυσμών και την ψηφιακότητα ως μέρος της καθημερινότητάς τους. Επικεντρώθηκα στους πρόσφυγες συριακής καταγωγής που διαμένουν στη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα και χρησιμοποιούν καθημερινά τις εφαρμογές κοινωνικής δικτύωσης. Πρόκειται για ολόκληρες οικογένειες που μετακινήθηκαν μαζί προς την Ευρώπη, για μονογονεϊκές οικογένειες, για μητέρες με τα παιδιά τους, μακριά με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, για συζύγους που ξεκίνησαν μόνοι τους τη μεταναστευτική αυτή διαδρομή. Η επιλογή των σύριων προσφύγων, ως υποκείμενα μελέτης αυτής της εθνογραφίας, οφείλεται στο ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της ετήσιας έκθεσης της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (UNHCR 2019). Παράλληλα, από την άφιξή τους στην Ελλάδα, κυρίως το 2015 μέχρι και σήμερα, δεν έχει μελετηθεί αυτή η διάσταση της παρουσίας τους, δηλαδή, η διατήρηση και ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεών τους με μέλη των οικογενειών τους μέσα από τις εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας. Επίσης, οι σύριοι πρόσφυγες, αποτελούν μια κατηγορία - συγκριτικά με πρόσφυγες από άλλους προορισμούς - με υψηλό μορφωτικό και επαγγελματικό επίπεδο, επομένως με υψηλού επιπέδου δεξιότητες στην ψηφιακή τεχνολογία και την πρόσβαση σε αυτή.⁵

⁵ Σε έρευνα της Ύπατης Αρμοστείας (UNHCR, 2015), η οποία πραγματοποιήθηκε με προσωπικές συνεντεύξεις σε 1.245 σύριους πρόσφυγες που έφτασαν στις ακτές του Αιγαίου από τον Απρίλιο έως το Σεπτέμβριο του 2015, διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα βρίσκεται στην ηλικιακή ομάδα 18-35 (69%), με το 21% να βρίσκεται στην ομάδα 36-59 και μόλις το 5% να είναι παιδιά ηλικίας 12-17. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι το 43% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι είναι απόφοιτοι πανεπιστημίων, ενώ επίσης το 43% έχει ολοκληρώσει την δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη Συρία. Αργότερα, στην ετήσια έκθεση (UNHCR 2019) υπολογίζεται ότι από τη Συρία μόνο προέρχονται 13,2 εκατ. πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο και εσωτερικά εκτοπισμένοι. Στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί συνολικά 138.000 πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο (Συρία, Αφγανιστάν, Πακιστάν, Ιράκ), με τον αριθμό αυτό να μεταβάλλεται συχνά. https://www.unhcr.org/gr/15589-global_trends_2019.html

Τα ερευνητικά μου ερωτήματα αφορούσαν στη χρήση των ψηφιακών υποδομών και των εφαρμογών δικτύωσης για τη διασύνδεση και την αλληλεπίδραση των μελών των οικογενειών, καταγράφοντας τις εντάσεις, τους περιορισμούς, την απομάκρυνση, τις σχέσεις αφοσίωσης, συναισθηματικής επιτήρησης και αγάπης ανάμεσα στους συζύγους ή τους γονείς προς τα παιδιά τους. Μπορεί η διασύνδεση των διαχωρισμένων μελών να διατηρήσει τις ισορροπίες, να περιορίσει τις εντάσεις, να επαναπροσδιορίσει σχέσεις ή/και να οδηγήσει σε νέες κοινωνικές επαφές; Οι πρόσφυγες «ελέγχουν» τα μέλη της οικογένειάς τους που ζουν σε απόσταση; Πώς «αντιδρούν» σε σημαντικά γεγονότα, όπως η γέννηση νέων μελών, ο γάμος ή/και ο θάνατος των μελών των οικογενειών τους; Πέρα από τις συνομιλίες και την ανταλλαγή άμεσων μηνυμάτων, ένα επιπλέον ζητούμενο της μελέτης αυτής αποτέλεσαν οι πρακτικές διαμοιρασμού προσωπικού φωτογραφικού υλικού σε κοινωνικά δίκτυα και η δημόσια ψηφιακή παρουσία των προσφύγων. Οι φωτογραφικές πρακτικές βρίσκονται στο επίκεντρο της επικοινωνιακής διαδικασίας και διαμορφώνουν μια «σύνθετη και ρευστή σχέση μεταξύ ανθρώπων, εικόνων και πραγμάτων» (Edwards και Hart 2004: 3) κατά τη διάρκεια της «συν-παρουσίας» τους στις ψηφιακές πλατφόρμες δικτύωσης. Αρκετοί συνομιλητές μοιράστηκαν μαζί μου φωτογραφίες που διατηρούσαν στη μνήμη του smartphone, ενώ κάποιες από τις φωτογραφίες που αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης μαζί τους προέχονταν και από δημοσιοποιήσεις προς τους φίλους τους στο Messenger ή το WhatsApp. Πώς παράγονται και πού διαμοιράζονται οι νέες φωτογραφίες από τη διαμονή τους στην Ελλάδα; Ποιες πραγματικότητες προβάλλουν οι φωτογραφίες των προσφύγων που διαμοιράζουν στις οικογένειές τους; Πόσο η επισφάλεια και η αβεβαιότητα της ψηφιακής τους παρουσίας έχει επηρεάσει το διαμοιρασμό των φωτογραφιών και τη διαμεσολαβημένη προβολή του εαυτού τους;

Ενώ, σήμερα, η μετακίνηση των πληθυσμών πέρα από τα γεωγραφικά τους σύνορα περιορίζεται όλο και περισσότερο, καθώς επιβάλλονται εμπόδια, βία και απόρριψη (Balibar 2004: 113, Fassin 2011: 214, Appadurai 2016: 1), ο διαμοιρασμός

κειμένων, σχολίων και εικόνων διαδικτυακά για ένα «κοινό σε κίνηση» αποτελεί μια καθημερινή πρακτική επικοινωνίας. Τα σύνορα, πέρα από τα εδαφικά όρια των εθνών-κρατών, χαρακτηρίζουν διαδικασίες διαχωρισμού, οροθέτησης, ελέγχου και αποκλεισμού του «άλλου», αποτελούν χώρους βίας, ταλαιπωρίας, φόβου και απομόνωσης, όπου εκατομμύρια άνθρωποι ζουν σε συνθήκες αβεβαιότητας, επισφάλειας, αναμονής, ευαλωτότητας και αγανάκτησης. Ωστόσο, το διαδίκτυο - όπως ακριβώς η αλληλογραφία και τα μέσα επικοινωνίας παλαιότερα - συμβάλλει ώστε οι χρήστες να ξεπερνούν τα γεωγραφικά σύνορα, να επανατοποθετούνται σε νέα χωρο-χρονικά πλαίσια τοπικότητας (Giddens 1990: 37) και να συν-υπάρχουν σε νέους διεθνικούς τύπους.

Σε συμφραζόμενα τεχνολογικής πρόσβασης και άμεσης επικοινωνίας, οι σύριοι πρόσφυγες, οι οποίοι έχουν εκτοπιστεί με τη βία από τη χώρα τους ήδη από το 2011, χρησιμοποιούν το κινητό τους τηλέφωνο αναζητώντας πληροφορίες πριν και κατά τη διάρκεια της διαδρομής, συνομιλούν με τους διακινητές, σχεδιάζουν τη συνέχεια του ταξιδιού τους, αποθηκεύουν τους χάρτες της μετακίνησης και επισημαίνουν κινδύνους που θα καθορίσουν τις αποφάσεις τους για τη διαδρομή και τον προορισμό εγκατάστασης. Αλλά και στο νέο προορισμό, καταβάλλουν κάθε προσπάθεια διασύνδεσης, ανάπτυξης κοινωνικών δικτύων και διατήρησης της επικοινωνίας με τους «οικείους» πίσω στην πατρίδα ή σε διαφορετικές χώρες φιλοξενίας, ώστε να διατηρήσουν ενωμένα τα κομμάτια του παρελθόντος τους με το παρόν (βλ. Gillespie κ.ά. 2016, Latonero και Kift 2018, Dekker κ.ά. 2014, 2018, Wall κ.ά. 2017, Moss 2018). Σύμφωνα με τον θεωρητικό επικοινωνίας Kevin Smets (2018: 114), οι πρόσφατες έρευνες για τη χρήση του διαδικτύου από τους μετακινούμενους πληθυσμούς, από τη μια πλευρά επικεντρώνονται στην έλλειψη συνδεσιμότητας και το επισφαλές ψηφιακό περιβάλλον κατά τη μετακίνηση και τη μετεγκατάστασή τους (βλ. Wall κ.ά. 2017, Moss 2018, Smets 2018, Gillespie κ.ά. 2016)· από την άλλη, εστιάζουν ολοένα και περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο οι μετανάστες και οι μετανάστριες βιώνουν τη διαπροσωπική επικοινωνία και ενεργοποιούν τις οικογενειακές σχέσεις μέσα σε ψηφιακά περιβάλλοντα (βλ.

Andall 2000, Madianou και Miller 2012, Parreñas 2005, 2008). Έτσι, όπως αναφέρει η Mirca Madianou (2017: 104), «τα μέλη των διεθνικών οικογενειών μπορούν να 'επιτελούν την οικογένεια' (*do family*) μέσα από τις καθημερινές πρακτικές που τυπικά διαμεσολαβούνται από τις τεχνολογίες της επικοινωνίας». Η επιτέλεση της οικογένειας πέρα από τα σύνορα αντικατοπτρίζει αυτό που ο Bourdieu (1998: 68) αποκαλεί «πρακτικές και συμβολικές δράσεις» που «διαϊωνίζουν τις δομές της συγγένειας και της οικογένειας ως σώματα» και συντείνουν στη δημιουργία ενός αισθήματος οικογένειας (*family feeling*). Ένα τηλεφώνημα, ένα μήνυμα, η κοινοποίηση μιας φωτογραφίας στα κοινωνικά δίκτυα «αποκαλύπτουν προβλήματα», «προτείνουν λύσεις» και «διατηρούν τις διεθνικές οικογένειες ενωμένες» (Madianou 2017: 104). Ωστόσο, διαβάζοντας κριτικά την άποψη αυτή, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η επιτέλεση της οικογένειας των προσφύγων ψηφιακά συνδέεται με τις συνθήκες της διαμεσολάβησης, τις δυσκολίες στην πρόσβαση, την αναμονή, την αβεβαιότητα και επισφάλεια από τις συνθήκες εγκλεισμού στις δομές.

11

Η περίπτωση των σύριων προσφύγων διαφέρει αρκετά από τις μετακινήσεις μεταναστών και μεταναστριών από τις Φιλιππίνες, την Αλβανία και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Ενώ οι οικονομικοί μετανάστες και μετανάστριες των προηγούμενων δεκαετιών χρησιμοποιούσαν την αλληλογραφία και τις ακριβές τηλεφωνικές κλήσεις στην επικοινωνία (βλ. Madianou και Miller 2012, Parreñas 2001b), σήμερα οι πρόσφυγες εκμεταλλεύονται ιδιαίτερα τις ψηφιακές υποδομές και τις εφαρμογές δικτύωσης. Αναμφίβολα, στην περίπτωση των σύριων προσφύγων επιβεβαιώνεται η σπουδαιότητα των υποδομών της ψηφιακής τεχνολογίας, καθώς συμβάλλουν στη διασύνδεση των υποκειμένων και τον επαναπροσδιορισμό της «απόστασης». Το κινητό τηλέφωνο, όπως καταγράφεται και σε έρευνες για τη μετανάστευση (βλ. Gillespie κ.ά. 2016, Smets 2018), αποτελεί ένα ουσιαστικό εργαλείο (*migrants essential*), το οποίο οι πρόσφυγες φέρουν μαζί τους τυλιγμένο με πλαστικές σακούλες για να το προφυλάξουν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους. Αφού προσπαθήσουν να βρουν

σημείο φόρτισης και πρόσβασης σε Wi-Fi, συνομιλούν με τις οικογένειές τους πίσω στην πατρίδα ή σε άλλες χώρες της Ευρώπης, προγραμματίζουν τις μελλοντικές τους διαδρομές, βιώνουν την ελπίδα, την απώλεια και την απελπισία και τον θάνατο και επαναπροσδιορίζουν σχέσεις οικειότητας.

Όπως επιβεβαιώνω στη συνέχεια, η χρήση των smartphone έχει συμβάλει σε ένα βαθμό στην απόφαση των προσφύγων για τη φυγή από τις εμπόλεμες συνθήκες, τη βία, τον έλεγχο και την επιτήρησή τους από την κυρίαρχη εξουσία. Η επικοινωνία με τους διακινητές, η καταγραφή των γεωγραφικών συντεταγμένων, η αποθήκευση χαρτών και η αναζήτηση πληροφοριών διαδικτυακά συνέτεινε στην οργάνωση τους ταξιδιού τους. Παράλληλα, όμως, διευκόλυνε και τις αρχές του καθεστώτος να επιβάλουν επιτήρηση και περιορισμό στην επικοινωνία των χρηστών, προκαλώντας ψυχολογική πίεση και επισφάλεια. Στα συμφραζόμενα της δομής φιλοξενίας, οι πρόσφυγες από τη Συρία διατηρούν μια αβεβαιότητα στην επικοινωνία. Αρχικά, περιορίζουν τις κλήσεις, αυτο λογοκρίνουν τα άμεσα μηνύματα και αλλάζουν το όνομα στους προσωπικούς τους λογαριασμούς στο Facebook. Επιπλέον, διατηρούν ιδιωτικές τις προσωπικές τους φωτογραφίες από την καθημερινότητά τους στην Αθήνα, τις αποθηκεύουν στο κινητό τους τηλέφωνο και τις διαμοιράζουν στις οικογένειές τους ως αντικείμενα ανταλλαγής, ως πηγή ενημέρωσης από τις νέες τους εμπειρίες και ως απόδειξη συνέχισης. Συνεπώς, αναζητούν νέους τρόπους συνδεσιμότητας και συν-ύπαρξης με τα μέλη των οικογενειών τους.

Προσεγγίζοντας τους πρόσφυγες του Ελαιώνα

Με βάση αυτές τις σκέψεις, αλλά και το προσωπικό μου ενδιαφέρον, τον Φεβρουάριο του 2019 πραγματοποίησα μια πρώτη «άτυπη» συνομιλία με τους συναδέλφους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι εργάζονταν στη δομή του Ελαιώνα. Βέβαια, όπως αποδείχτηκε η προσέγγιση των μεταναστών και προσφύγων αποτελούσε μια έντονη γραφειοκρατική περιπέτεια. Μετά από επικοινωνία με το

Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής και τη «Γενική Γραμματεία για ζητήματα που άπτονται θεμάτων ανθρωπιστικής βοήθειας και δομών φιλοξενίας», διαπίστωσα τη δυσκολία απόκτησης άδειας εισόδου στη δομή προσφύγων. Όπως μου εξηγήθηκε εγγράφως, η παρουσία μου στον χώρο των προσφύγων «ίσως παρεμπόδιζε τους αιτούντες άσυλο να φτιάξουν μια καθημερινότητα που θα θυμίζει κάτι από τη ζωή που άφησαν πίσω» και διατάρασσε τη συμπεριφορά τους, προκαλώντας την εκδήλωση συμπτωμάτων του συνδρόμου μετατραυματικού στρες. Βέβαια, εφόσον το επιθυμούσαν, οι πρόσφυγες μπορούσαν να συνομιλήσουν μαζί μου έξω από τη δομή.

Ενώ, λοιπόν, όλη η διαδικασία προσέγγισης των σύριων προσφύγων ήταν αρκετά περίπλοκη και απαιτούσε αρκετό χρόνο, οι συνάδελφοι εκπαιδευτικοί της δομής μου σύστησαν τον Mohammad, έναν σαρανταεπτάχρονο πρόσφυγα από τη Λαττάκεια της Συρίας, ηλεκτρολόγο μηχανολόγο με καλή γνώση αγγλικών. Ο ίδιος, αν και βρισκόταν σε αναπηρικό αμαξίδιο, κυκλοφορούσε γρήγορα σε ολόκληρη τη δομή, γνώριζε καλά τους άλλους σύριους πρόσφυγες, τα προβλήματά τους και τις ιστορίες πίσω από κάθε οικογένεια. Χαρακτηρίστηκε από τους συναδέλφους μου ως «πρόσωπο κλειδί», καθώς κυκλοφορούσε με ευκολία στα γραφεία, βοηθούσε στις μεταφράσεις, εξαιτίας της καλής γνώσης των αγγλικών, και ήταν συμπαθής και από τις δύο πλευρές. Μετά από μια συνομιλία που είχαμε μπροστά από τα γραφεία των υπευθύνων της δομής, προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει. Συνέβαλε σημαντικά, ώστε να δημιουργήσω ένα «καλό κλίμα», να εξηγήσω τον σκοπό της έρευνας και σταδιακά να διαμορφώσω μία σχέση με άλλους σύριους πρόσφυγες. Ως βασικός συνομιλητής ο ίδιος ρωτούσε ποιοι από τους ομοεθνείς του που γνώριζαν αγγλικά, επιθυμούσαν να συνομιλήσουν και να αφηγηθούν γεγονότα από τη διαδρομή τους και την παραμονή τους στην Ελλάδα.⁶ Από τις πρώτες κιόλας

⁶ Ήδη από τον Νοέμβριο του 2019 ο Mohammad εγκαταστάθηκε στη Γερμανία όπου έκανε και αίτηση επανένωσης με την οικογένειά του. Μόλις πρόσφατα, τον Οκτώβριο του 2020, ανέβασε στο διαδίκτυο το προσωπικό του blog με τίτλο *Mohammad's journey*, όπου περιγράφει τις εμπειρίες του, σχολιάζει την πολιτική κατάσταση στη χώρα του, αλλά και προσπαθεί να προσελκύσει μαθητές για την πραγματοποίηση διαδικτυακών μαθημάτων στα αγγλικά και τα αραβικά και να αποκτήσει ένα επιπλέον έσοδο. <https://mohammadsjourney.wordpress.com/>.

συναντήσεις μας ανταλλάξαμε αριθμούς τηλεφώνων - ο ίδιος όσο καιρό ήταν στην Ελλάδα είχε καρτοκινητό από ελληνική εταιρεία για εύκολη επικοινωνία - για να μιλάμε στο WhatsApp, λίγο αργότερα γίναμε «φίλοι» στο Facebook για να μπορούμε μέχρι και σήμερα να συνομιλούμε στο Messenger, να ανταλλάσσουμε μηνύματα και φωτογραφίες. Έτσι, λοιπόν, πραγματοποίησα συνεντεύξεις σε βάθος με δέκα (10) άντρες και πέντε (5) γυναίκες πρόσφυγες από τη Συρία, με καλή γνώση της τεχνολογίας. Παράλληλα, συνομίλησα με μέλη Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) και με τους συντονιστές εκπαίδευσης που εργάζονταν στη δομή, οι οποίοι με ενημέρωσαν και με συμβούλευσαν για τις διαδικασίες προσέγγισης των προσφύγων. Έχοντας ως βασικό συνομιλητή τον Mohammad, σταδιακά ήρθα σε επαφή με περισσότερους πρόσφυγες, με τον Ahmed (40), τον Ammar (30), τον Omar (25), τον Saad (32), τον Hassan (34), τον Jamil (38), τον Ahmad (35), τον Raed (40), τον Abdullah (30), τη Samira (25), τη Nawal (26), τη Nour (30), τη Nadia (30) και τη Shahinaz (46), κατέγραψα προσωπικές ιστορίες και παρατήρησα «φωτογραφίες ζωής» αποθηκευμένες στο κινητό, αλλά και φωτογραφίες διαμοιρασμένες στις ψηφιακές εφαρμογές.

14

Προσπαθώντας να ξεπεράσω το πρόβλημα της επικοινωνίας που είχα, λόγω μη γνώσης αραβικών, δέχτηκα τη συμβολή του Mohammad, ο οποίος συμμετείχε ως διερμηνέας/μεταφραστής κατά τη διάρκεια των αρχικών συνομιλιών. Βέβαια, οι περισσότεροι συνομιλητές μιλούσαν αγγλικά σε ικανοποιητικό επίπεδο επικοινωνίας, γεγονός που θεωρώ καθοριστικό στην προσπάθεια προσέγγισής τους. Έτσι, μετά από τη αρχική βοήθεια του Mohammad, συζήτησα μαζί τους τόσο στους κοινόχρηστους χώρους εντός της δομής, τους διαδρόμους, τα σκαλιά του ιατρείου ή των γραφείων των υπευθύνων, στους οικίσκους (container) κάποιων οικογενειών ή στο δωμάτιο του Mohammad, όσο και σε παραπλήσια της δομής καφέ και καντίνες. Σε κάθε συνάντησή μας, προσπάθησα αναστοχαστικά, ως χρήστης ο ίδιος της τεχνολογίας και των ψηφιακών εφαρμογών, να προσεγγίσω την καθημερινή παρουσία των προσφύγων στη δημόσια σφαίρα μέσα από τη δική μου εμπειρία, να ερμηνεύσω την ανάγκη της ψηφιακής τους συν-ύπαρξης, να

κατανοήσω την παραγωγή και το διαμοιρασμό πολυμεσικού υλικού στα κοινωνικά μέσα και να συζητήσω μαζί τους για την αβεβαιότητα που βίωναν από τις δυσκολίες πρόσβασης στις ψηφιακές υποδομές.

Στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας έγινε καταγραφή του λόγου των προσφύγων, ανάλυση των αφηγήσεων και παρατήρηση των διαμοιρασμένων φωτογραφιών τους, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις αποτελέσαν την αφετηρία των συνομιλιών. Βέβαια, όπως τονίζει η ανθρωπολόγος Heath Cabot (2019), ένας μεγάλος αριθμός της ανθρωπολογικής προσέγγισης των μεταναστευτικών ροών θεωρεί τους πρόσφυγες στην Ελλάδα ως «αχαρτογράφητο τοπίο», καταγράφει τη «γοητεία» του διαφορετικού και τοποθετεί επίμονα το «υποκείμενο που υποφέρει», τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, στο επίκεντρο του πρόσφατου ανθρωπολογικού έργου, προβάλλοντας τη θυματοποίησή τους. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ανθρωπολόγοι επιδιώκουν να μελετήσουν τις «εμπειρίες των προσφύγων», να καταγράψουν τις «ιστορίες τους» και να αναπαράγουν τις «φωνές τους» (όπ.π.: 267). Ωστόσο, στη συγκεκριμένη μελέτη, χωρίς καμία διάθεση θυματοποίησης των προσφύγων, προσπάθησα να προσεγγίσω τη σχέση τους με την ψηφιακή τεχνολογία και να καταγράψω κάθε πιθανότητα διαδικτυακής «συνύπαρξης», είτε απόρριψης και άρνησης επικοινωνίας μεταξύ των μελών των οικογενειών.

Οι Σύριοι πρόσφυγες και το ψηφιακό τους πέρασμα

Από το 2011 που ξέσπασε η λεγόμενη «Αραβική Άνοιξη» στη Συρία, ως σήμερα, εκατομμύρια σύριων πολιτών, έχοντας βιώσει τις εμπόλεμες συγκρούσεις, την κλιμάκωση του πολέμου, τη βία και το θάνατο, επιλέγουν τη φυγή από την πατρίδα τους. Αρκετοί εκτοπίζονται στο εσωτερικό της Συρίας, κάποιοι αναγκάζονται να καταφύγουν κατά μήκος των συνόρων με την Τουρκία και την Ελλάδα έχοντας τελικό προορισμό την Ευρώπη, ενώ κάποιοι άλλοι καταφεύγουν σε γειτονικές

χώρες, τον Λίβανο, την Ιορδανία, το Ιράκ και την Αίγυπτο.⁷ Η μετακίνηση πληθυσμών προς την Ευρώπη έχει τα χαρακτηριστικά της μεγαλύτερης και μαζικότερης προσφυγικής κρίσης που έχει αντιμετωπίσει η Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι σήμερα, καθώς ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων, κυρίως από τη Συρία, εισέρχονται παράτυπα, ακολουθώντας τη λεγόμενη «οδό της Ανατολικής Μεσογείου», δηλαδή την πρόσβαση από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου.

Μια πληθώρα από τηλεοπτικές εκπομπές σε ελληνικά και παγκόσμια δίκτυα, άρθρα στο διεθνή τύπο και αναφορές στα κοινωνικά μέσα αποτυπώνουν την κίνηση των προσφυγικών ροών από τα ελληνικά παράλια ως τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και θέτουν ερωτήματα κυρίως για την οικονομική τους κατάσταση και αμφισβητούν την ιδιότητα του «πρόσφυγα». Χαρακτηριστικά, η ηλεκτρονική έκδοση της βρετανικής εφημερίδας *Independent* (Δευτέρα 7.9.2015) κυκλοφόρησε άρθρο με τίτλο «Surprised that Syrian refugees have smartphones? Sorry to break this to you, but you're an idiot», όπου σχολίαζε επικριτικά την οικονομική κατάσταση των Σύριων, καταλήγοντας ότι «δεν πρέπει καθόλου να μας εκπλήσσει ότι πολλοί σύριοι πρόσφυγες διαθέτουν smartphone». Ακολουθώντας φωτογραφικά το πέρασμά τους στην Ευρώπη, επεσήμανε τη χρήση των smartphone και υποστήριξε ότι «οι πρόσφυγες από τη Συρία δεν είναι φτωχοί» [...], «όλοι έχουν ένα smartphone, καθώς δεν χρειάζεται να είσαι λευκός, δυτικός για να έχεις στην ιδιοκτησία σου ένα σχετικά φθηνό και εξαιρετικά διαδεδομένο αντικείμενο τεχνολογίας».⁸

⁷ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έπαυσης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR -2020), δέκα χρόνια από τότε που οι Σύριοι βγήκαν στους δρόμους για να διαδηλώσουν κατά του Bashar al-Assad μέχρι σήμερα, η Συρία αντιμετωπίζει μία από τις μεγαλύτερες ανθρωπιστικές καταστροφές καθώς 6,7 εκατομμύρια Σύριοι έχουν εκτοπιστεί εσωτερικά και 6,6 εκατομμύρια έχουν περάσει σε γειτονικές χώρες και έχουν καταγραφεί ως πρόσφυγες (Λίβανος, Τουρκία, Ιράκ, Ιορδανία, Αίγυπτος). Ο αριθμός αυτός υπολογίζεται συνολικά στα 13,3 εκατομμύρια εκτοπισμένοι εντός και εκτός χώρας. Οι γυναίκες και τα παιδιά αποτελούν τους περισσότερους από τους μισούς εκτοπισμένους. <https://www.unrefugees.org/emergencies/syria/>

⁸ www.independent.co.uk/voices/comment

Το άρθρο του *Independent* από το 2015 παρουσίασε φωτογραφικό υλικό με τους πρόσφυγες από τη Συρία να ανταλλάσσουν μηνύματα με τους συγγενείς τους στη Συρία μέσα από τα smartphone τους καθώς περίμεναν μπροστά από το Κεντρικό Γραφείο Εγγραφής για τους αιτούντες άσυλο στο Βερολίνο-Γερμανία.

(Carsten Koall / Getty Images)
Πηγή: *Independent*
7.9.2015

Επιστημονικές προσεγγίσεις του προσφυγικού ζητήματος αναδεικνύουν την ανθρώπινη διάσταση της κρίσης (Rozakou 2012, Cabot 2014, Appadurai 2016, Chouliaraki 2017), την εκδήλωση εθελοντισμού και αλληλεγγύης ως «το άλλο πρόσωπο της κρίσης» (Ροζάκου 2018, Cabot 2016), την «κοινωνική οδύνη, ως αποτέλεσμα των δεινών που η πολιτική, οικονομική και θεσμική εξουσία επιφέρει στους ανθρώπους» (Τοπάλη 2012: 97), αλλά και την εκδήλωση ενεργητικής συμπαράστασης και «έμπρακτης αλληλεγγύης προς τους πρόσφυγες» (Παπαταξιάρχης 2016: 15). Βέβαια, η μαζικότητα των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον ελληνικό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες έφερε την ελληνική κοινωνία για άλλη μια φορά αντιμέτωπη με την παρουσία του «άλλου» και κατά συνέπεια με εκδηλώσεις ρατσιστικής βίας από μέρος τοπικών κοινωνιών και ακροδεξιών πολιτικών ομάδων.

Παράλληλα, πρόσφατες μελέτες των σπουδών επικοινωνίας επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η ψηφιακή τεχνολογία έχει συμβάλει καθοριστικά στον σχεδιασμό του ταξιδιού των προσφύγων προς την Ευρώπη (Gillespie κ.ά. 2016, Smets 2018,

Appadurai 2019)⁹. Βέβαια, ο Ύπατος αρμοστής των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες Filippo Grandi (2016: 5) αναγνωρίζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων - περίπου εξήντα πέντε εκατομμύρια - οι οποίοι ζουν ως πρόσφυγες ή είναι εκτοπισμένοι από τις χώρες τους, εκριζωμένοι από τα σπίτια τους, χωρίς καμία πρόσβαση σε σημαντικές πληροφορίες, χωρίς δυνατότητα επικοινωνίας με τους αγαπημένους τους, χωρίς ενημέρωση για βασικές υπηρεσίες και με δυσκολίες στη διασύνδεσή τους με τις τοπικές, εθνικές ή/και διασπορικές κοινότητες. Έτσι, αναφέρει ότι «η ψηφιακή επανάσταση που άλλαξε τον κόσμο - πριν από εικοσιπέντε χρόνια - έχει αφήσει πίσω τους πρόσφυγες» (UNHCR 2016). Όμως, στην περίπτωση των σύριων προσφύγων τα πράγματα είναι διαφορετικά, αφού έχει διαπιστωθεί ότι οι ίδιοι είναι καλοί χρήστες της τεχνολογίας, και μέσα από ψηφιακές εφαρμογές και ιστοσελίδες Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) και ομάδων στο Facebook αναζητούσαν τις συντεταγμένες της διαδρομής τους (Google Maps), ενημερώνονταν για τον καιρό, έρχονταν σε επαφή με τους διακινητές και αποκτούσαν πληροφόρηση για τις διαδικασίες ασύλου και παραμονής μετά την άφιξή τους στην Ευρώπη.

Αυτή η ψηφιακότητα της καθημερινής δράσης συμπίπτει με την αύξηση των μεταναστευτικών ροών παγκόσμια. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι μετανάστες επικοινωνούσαν με τις οικογένειες τους πίσω στην πατρίδα, ανταλλάσσοντας γράμματα, έντυπες φωτογραφίες (Papailias 2015), ηχογραφημένα μηνύματα σε κασέτες, DVD οικογενειακών στιγμών (Κωνσταντίνου 2017), γραπτά μηνύματα στο κινητό ή το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, ενώ απέφευγαν τις ακριβές τηλεφωνικές κλήσεις (βλ. Madianou και Miller 2012: 59, 110). Σήμερα, σύμφωνα με την ξένη βιβλιογραφία, το διαδίκτυο και η αυξανόμενη

⁹ Με δεδομένο ότι οι έρευνες για τους πρόσφυγες σήμερα συνδέεται όλο και περισσότερο με τη μελέτη για τις ψηφιακές τεχνολογίες, η Marie Gillespie κ.ά. (2016) διερεύνησαν το «φυσικό» και «ψηφιακό πέρασμα» σύριων και ιρακινών προσφύγων και κατέγραψαν τα μέσα που χρησιμοποίησαν από το σημείο αναχώρησης, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους σε διαφορετικές χώρες και κατά την άφιξη του στον προορισμό τους, ενώ ο Kevin Smets (2018) ανέλυσε τις καθημερινές πρακτικές, τις κοινωνικές σχέσεις και τις εμπειρίες των σύριων προσφύγων στον προσφυγικό καταυλισμό της Sanliurfa στη νοτιοανατολική Τουρκία και σε ένα χώρο όπου διαμένουν μέλη της κοινότητας στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης.

διαθεσιμότητα των εφαρμογών επικοινωνίας δίνει τη δυνατότητα στους συνδεδεμένους μετανάστες και πρόσφυγες (*connected migrants and refugees*) και σε ένα κοινό σε κίνηση (*mobile commons*) να επανασυνδεθούν με τις γεωγραφικές τοπικότητες, να διατηρούν δεσμούς με τους οικείους τους και να συμμετέχουν καθημερινά σε κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές (βλ. Miller και Slater 2000, Diminescu 2008, Ponzanesi και Leurs 2014, Parreñas 2005, Trimikliniotis, Parsanoglou και Tsianos 2015, Leurs και Ponzanesi 2018, Dekker κ.ά. 2014, Jacob 2013).¹⁰ Αυτή η πρόσβαση στους ψηφιακούς κόσμους πραγματοποιείται κυρίως μέσα από την τεχνολογία των smartphone, η οποία συνδυάζει τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών κινητών τηλεφώνων και των προσωπικών υπολογιστών. Με την ένταξη του διαδικτύου στις κινητές συσκευές, οι χρήστες «οδηγούνται» σε διαφορετικά πλαίσια δράσης, αλλάζουν τον τρόπο πρόσβασης στα κοινωνικά μέσα και διαμορφώνουν μια διαφορετική καθημερινότητα. Το smartphone έχει πια εξελιχθεί σε ένα «εργαλείο» με το οποίο επιτυγχάνεται τόσο η προφορική συνομιλία, η προβολή πολυμεσικού υλικού, η ανταλλαγή γραπτών μηνυμάτων, η αναζήτηση κάθε είδους πληροφορίας, αλλά και η δικτύωση με τους «συνδεδεμένους άλλους». Κατά συνέπεια, οι χρήστες της τεχνολογίας των smartphone μπορούν ταχύτατα να «μετακινούνται» μεταξύ διαφορετικών μέσων και πηγών πληροφορίας και επικοινωνίας, οποιαδήποτε στιγμή και σε οποιοδήποτε χώρο.

Έτσι, το κινητό τηλέφωνο και οι ψηφιακές εφαρμογές έχουν χαρακτηριστεί ως ένα «κινητό σπίτι», στο οποίο οι μετανάστες και οι πρόσφυγες αποθηκεύουν εμπειρίες της «κινητής τους ζωής» (Gillespie κ.ά. 2016, Smets 2018, Jacob 2013, Kozłowska 2015). Χρησιμοποιούν το κινητό τους τηλέφωνο καθόλη τη διάρκεια του ταξιδιού για να επικοινωνούν με τους ντόπιους, τους εθελοντές και τους υπαλλήλους στα κέντρα φιλοξενίας σε κάθε χώρα, να προγραμματίσουν τις μελλοντικές τους

¹⁰ Χαρακτηριστικά, οι μητέρες από τις Φιλιππίνες που ζουν στο Ηνωμένο Βασίλειο ή το Χονγκ Κονγκ έχουν τακτική επαφή με τα παιδιά τους πίσω στην πατρίδα, αρχικά μέσω μηνυμάτων, αργότερα με τη χρήση των ψηφιακών μέσων, προσπαθώντας να εφαρμόσουν πρακτικές επιτήρησης, ώστε να αισθάνονται ικανοποίηση από τη μητρική αυτή σχέση (Madianou και Miller 2012).

διαδρομές, να συνομιλήσουν με άλλους που έκαναν το ίδιο ταξίδι πριν από αυτούς, και να βρίσκονται σε επαφή με τους συγγενείς τους πίσω στην πατρίδα ή σε άλλες χώρες της Ευρώπης (βλ. Urry 2012, Gillespie κ.ά. 2016, 2018, Smets 2018, Latonero και Kift 2018, Leurs και Ponzanesi 2018). Ταυτόχρονα, μπορούν να έχουν πρόσβαση στην πληροφορία μέσα από ιστοσελίδες ή ομάδες στο Facebook, να ακούν τη μουσική από τη χώρα τους, και να ανεβάζουν βίντεο στο YouTube από τις εμπειρίες τους στις δομές φιλοξενίας. Χαρακτηριστικά, οι συνομιλητές μου στον Ελαιώνα, έχοντας περάσει από τη δομή της Μόριας στη Λέσβο, έκαναν λόγο για τον Murat και τον Basel, πρόσφυγες από τη Συρία, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει το δικό τους κανάλι στο YouTube (Twins4ever). Οι δυο τους, μέσα από τα βίντεο τους έδιναν πληροφορίες σε όλους τους πρόσφυγες, στα αγγλικά και τα αραβικά, πολλές φορές με χιουμοριστική διάθεση, για όσα συνέβαιναν στη δομή, στην πόλη της Μυτιλήνης, για την υγειονομική τους κάλυψη, την ανθρωπιστική βοήθεια και γενικότερα για τη διαμονή τους στο νησί. Τα βίντεο αυτά ήταν γυρισμένα στην καφετέρια της δομής, στις ταβέρνες της πόλης, στα λεωφορεία, αλλά και το νοσοκομείο του νησιού.¹¹

Από το προσωπικό κανάλι του Murat και του Basel στο YouTube - Twins4ever

¹¹ https://www.youtube.com/channel/UCH-bB1EgM_ovolZ7Hw1e_HA

Η πρόσβαση στην ψηφιακή τεχνολογία, λοιπόν, μέσα από το κινητό τηλέφωνο ενισχύει το φυσικό «πέρασμα» των σύριων προσφύγων με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που «οι υποδομές των οδικών οδών, των σιδηροδρόμων, των θαλάσσιων διαβάσεων και συνόρων διευκολύνουν την ελεύθερη μετακίνηση των ανθρώπων» (Gillespie κ.ά. 2016: 2). Οι υποδομές αυτές, σύμφωνα με τον Brian Larkin (2008,2013), ως ένα σύνολο τεχνικών, διαχειριστικών και οικονομικών τεχνικών, αποτελούν το «συνδετικό ιστό» (*connective tissue*) που διευκολύνει τη μετακίνηση αγαθών, ανθρώπων ή ιδεών και επιτρέπει την ανταλλαγή τους μέσω του χώρου, φέρνοντας διάφορα μέρη σε αλληλεπίδραση. Παράλληλα, οι υποδομές της ψηφιακής τεχνολογίας συμβάλλουν στη διασύνδεση των υποκειμένων, στη δημιουργία νέων κοινωνικών συλλογικοτήτων και στον επαναπροσδιορισμό της «απόστασης» και της «παρουσίας». Η αναγκαιότητα της ψηφιακής συνύπαρξης των προσφύγων αποδεικνύεται επίσης από τις αγγελίες σε ομάδες του Facebook. Χαρακτηριστικά, μέσα από την ομάδα *Refugee camps in Greece* (مخيمات اللجوء في اليونان), οι πρόσφυγες αναζητούν τόσο υλικά αγαθά, όσο και συσκευές κινητών τηλεφώνων, τονίζοντας την αναγκαιότητα αλληλεγγύης αλλά και της ψηφιακής τους διασύνδεσης.

21

Refugee camps in Greece 🙄🙄

مخيمات اللجوء في اليونان

Ομάδα Δημόσια · 2,4 χιλ. μέλη

Πληροφορίες Συζήτηση Ανακοινώσεις Rooms Μέλη

Shu Miah κοινοποίησε έναν έρανο.
14 Σεπτεμβρίου 2020 · 🌐

Hi everyone.
The situation on the Greek Islands has been terrible for refugees and asylum seekers. These people literally have nothing.
I am trying to support this charity so that they can raise another £1000 towards the buying of shoes and socks.
Winter is coming and people in Vial Refugee Camp will suffer.
Can you donate £10 to keep one pair of feet dry and warm?
<https://www.facebook.com/donate/739991096856889/>

Arash Hampay
20 ώρ. · 🌐

Can anyone donate phone to 19 years old refugee in lesvos?

Δείτε τη μετάφραση

👍 6

4 σχόλια

👍 Μου αρέσει! 💬 Σχολιάστε ➦ Κοινοποιήστε

Αγγελίες όπως αναρτήθηκαν στην ομάδα *Refugee camps in Greece* στις 14.9 και 25.9.2020 αντίστοιχα.

Με βάση τις συζητήσεις αναφορικά με τη διαμεσολάβηση της μεταναστευτικής εμπειρίας, τη χρήση των υποδομών ψηφιακής τεχνολογίας ως μέσο συν-ύπαρξης και την τοποθέτηση των υποκειμένων στους ψηφιακούς κόσμους, στη συνέχεια καταγράφω τις αναδυόμενες καθημερινές πρακτικές των Σύριων προσφύγων σχετικά με την ανταλλαγή μηνυμάτων και φωτογραφιών, την πραγματοποίηση (βιντεο)κλήσεων, και την προσπάθεια συνέχισης ή επαναδιαμόρφωσης των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη των διαχωρισμένων οικογενειών, παρά τη βίωση της επισφάλειας και της αβεβαιότητας στα νέα συμφραζόμενα.

Επιτήρηση και επισφάλεια στην επικοινωνία των προσφύγων

Ένα ζεστό πρωινό του Ιουλίου του 2019, συνάντησα τον Hassan, έναν τριαντατετράχρονο πρόσφυγα από τη Λαττάκεια της Συρίας, στη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα, όπου διέμενε μαζί με τη γυναίκα του και τα δύο του παιδιά, ένα αγόρι επτά και ένα κορίτσι τεσσάρων χρόνων. Έχοντας ήδη συμφωνήσει για τη συνάντησή μας, με υποδέχτηκε στην είσοδο της δομής, και, αφού πέρασα τον σχετικό έλεγχο για την ταυτοποίηση των στοιχείων μου, κατευθυνθήκαμε στο χώρο τους (container), ένα δωμάτιο με τέσσερα κρεβάτια. Πολύ ευγενικά μού πρότεινε τσάι ή καφέ που ετοίμασε η σύζυγός του στην κοινόχρηστη κουζίνα, την οποία μοιράζονταν με τους διπλανούς ένοικους, μια οικογένεια από το Ιράκ. Καθώς το κλιματιστικό λειτουργούσε συνεχώς για να αντιμετωπίσει τη ζέστη του καλοκαιριού, καθίσαμε σε αντικριστά κρεβάτια, και ξεπερνώντας την αρχική αμηχανία, ο ίδιος άρχισε να περιγράφει τη ζωή τους πίσω στην πατρίδα, την περιπέτεια του ταξιδιού και την εμπειρία της διαμονής τους στην Ελλάδα, να αφηγείται ιστορίες από τη ζωή του «εκεί», να δείχνει φωτογραφίες στη συσκευή του κινητού του από την εργασία του, τους συγγενείς και τους φίλους τους. Στέκομαι σε μια φωτογραφία του με στρατιωτικά ρούχα, όπου χαιρετά κάποιο υψηλόβαθμο κυβερνητικό στέλεχος· ζητώ να «κρατήσω» αυτή τη φωτογραφία, ωστόσο, ο ίδιος αρνείται ευγενικά και μού εξηγεί τη θέση του εικονιζόμενου

αξιοματούχου στην ιεραρχία και τη δύναμη της εξουσίας του· αναφέρει πόσο «επικίνδυνο» θα ήταν να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα, αφού ο κίνδυνος για τον οποίο έφυγαν χιλιόμετρα μακριά και αποχωρίστηκαν από τους δικούς τους είναι ακόμα «εδώ» [δείχνοντας το κινητό του]. «Δεν θέλω να ανεβάζω σχόλια και φωτογραφίες με τα παιδιά μου στο Facebook, έχω βγάλει τις φωτογραφίες μου, έχω αλλάξει το όνομά μου, αφού αυτό είναι πια επικίνδυνο. Φοβάμαι για την οικογένειά μου· μόνο με το WhatsApp επικοινωνούμε και ανταλλάσσουμε μηνύματα», αναφέρει ο Hassan, περιγράφοντας τις δυσκολίες στην επικοινωνία κυρίως κατά την άφιξή του στην Ελλάδα. Βέβαια, τόνισε ότι συνεχίζει να βγάζει φωτογραφίες με τα παιδιά τους, από τις βόλτες τους στο κέντρο της Αθήνας, από τις δραστηριότητές τους στο σχολείο, τα μπάνια στη θάλασσα, τις οποίες, όμως, δεν κοινοποιεί δημόσια, αλλά τις κρατά αποθηκευμένες στη μνήμη του κινητού τηλεφώνου του και τις διαμοιράζει μέσα από το WhatsApp στην οικογένειά του.

Λίγες μέρες αργότερα, σε μια άλλη συνομιλία, ο σαραντάχρονος Raed, που είχε έρθει στην Ελλάδα με την οικογένειά του πριν από τρία χρόνια, επιβεβαίωσε και αυτός ότι στη Συρία, «οι στρατιώτες [του καθεστώτος] ζητούσαν συνήθως τους κωδικούς για το Facebook, έλεγχαν αυτά που γράφεις για να δουν την υπακοή σου στον πόλεμο. Αν αρνηθείς, μπορεί να σε χτυπήσουν ή να καταστρέψουν το τηλέφωνό σου». Αν και η δυνατότητα πρόσβασης στο διαδίκτυο για πρώτη φορά δόθηκε από τον πρόεδρο Bashar al-Assad το 2000, έχει αναφερθεί ότι το καθεστώς επέβαλε παρακολούθηση, έλεγχο κάθε δράσης των χρηστών και αυστηρή λογοκρισία σύμφωνα με την πολιτική μηδενικής ανοχής κατά οποιασδήποτε διαφωνίας (βλ. Moss 2018: 270). Αργότερα, από το 2007 μέχρι την εξέγερση του 2011, το καθεστώς μπλόκαρε τα κοινωνικά μέσα και κατάφερε να καταστείλει οργανωμένες δράσεις εντός και εκτός σύνδεσης. Ο φόβος που προέρχεται από αυτήν την επιτήρηση και τον έλεγχο παραμένει ακόμα και «εδώ», επιβεβαιώνει και η Nour, η εικοσιτριάχρονη μητέρα ενός αγοριού επτά και ενός κοριτσιού πέντε χρόνων που διαμένει στη δομή του Ελαιώνα τα τελευταία τέσσερα χρόνια. Έτσι, ενώ ο άντρας της αγνοείται στη Συρία, η ίδια αρκετά προσεκτικά επιλέγει τη

συμμετοχή της σε κλειστές ομάδες στο Facebook για να συγκεντρώσει πληροφορίες για τη διαμονή και τη μετεγκατάστασή της δεν θέλω οι συγγενείς του άντρα μου να ξέρουν που βρίσκομαι, δεν ξέρω τι μπορεί να κάνουν, ακόμα και να μου πάρουν τα παιδιά [...], δεν θα ήθελα με τίποτα να τα χάσω», αναφέρει χαρακτηριστικά, σχολιάζοντας την προβολή προσωπικών της στοιχείων στη δημόσια σφαίρα. Βέβαια, όπως τονίζει, προτιμά διαφορετικό τρόπο επικοινωνίας με τους δικούς της που βρίσκονται διαχωρισμένοι στη Γερμανία, την Τουρκία και τη Συρία, μέσα από τον ελεγχόμενο χώρο του WhatsApp, όπου η ίδια μπορεί να επιλέγει κάθε φορά τους συνομιλητές της. Ομοίως, ο Ahmad, ο τριανταπεντάχρονος σύριος πρόσφυγας που διαμένει στον Ελαιώνα με την εντεκάχρονη κόρη του, και ο τριαντάχρονος Omar τονίζουν ότι αποφεύγουν τη δημόσια προβολή προσωπικών σχολίων από τα προφίλ τους στο Facebook και επιλέγουν άλλες πρακτικές διασύνδεσης, καθώς δεν θέλουν να γίνονται ψηφιακά «ορατοί» και με τον τρόπο αυτό να θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή των δικών τους πίσω στην πατρίδα.

Μελετώντας την καθημερινή χρήση των ψηφιακών εφαρμογών από τους σύριους πρόσφυγες, θεώρησα σημαντικό να θέσω το θέμα της επισφάλειας, της αβεβαιότητας και του φόβου που αρχικά βίωσαν στην επικοινωνία με τους δικούς τους. Μέσα από τις αφηγήσεις του Hassan, του Raed, του Omar, του Ahmad και της Nour διαπιστώνεται ότι η χρήση των κοινωνικών δικτύων, η κοινοποίηση σχολίων και φωτογραφιών μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή των χρηστών, αλλά και τη ζωή των δικών τους προσώπων, ακόμα και τη στιγμή που αυτοί βρίσκονταν μακριά από τη χώρα τους. Βέβαια, από τη μια πλευρά, οι σύριοι πρόσφυγες θεωρούν το smartphone ένα ισχυρό εργαλείο διασύνδεσης με την οικογένειά τους πίσω στην πατρίδα ή στις χώρες της διασποράς, ένα εργαλείο που προσφέρει συναισθηματική ενδυνάμωση και σταθερότητα. Ταυτόχρονα, δίνει τη δυνατότητα δημόσιας έκφρασης κοινωνικών και πολιτικών θέσεων, οργάνωσης αντιδράσεων και κινητοποιήσεων των διασυνδεδεμένων ομάδων και των διασπορικών κοινοτήτων. Συγκεκριμένα, διευκολύνει το σχηματισμό «ψηφιακών ομάδων» με

πολιτικά χαρακτηριστικά, διαμορφώνει έναν «τόπο» έκφρασης και διαμαρτυρίας. Αυτή η συλλογική δράση παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «Αραβικής Άνοιξης» το 2011, όπου διαμαρτυρόμενοι πολίτες μέσα και έξω από τη χώρα δημοσιοποιούσαν τις απόψεις τους για το καθεστώς, διανέμοντας στα κοινωνικά μέσα φωτογραφίες και βίντεο με τα εγκλήματα της εξουσίας, ενώ έστελναν και οπτικό υλικό στα μέσα ενημέρωσης που απαγορεύονταν να εκπέμπουν στη Συρία (Anden-Papadopoulos και Pantti 2013, Moss 2018).¹²

Από τη άλλη πλευρά, όμως, η τεχνολογία των smartphone αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο στα χέρια των ανθρώπων του καθεστώτος για την «αντιμετώπιση» των αντιπάλων και των επικριτών της πολιτικής εξουσίας, αλλά και των κυβερνήσεων των χωρών υποδοχής για το έλεγχο της δράσης των προσφύγων. Αναλυτικά, οι κυβερνητικές αρχές της Συρίας, όπως έχει αναφερθεί, μέσα από την παρακολούθηση της δράσης των χρηστών και τον έλεγχο των ψηφιακών προσωπικών δεδομένων που δημιουργούνται από τη χρήση του διαδικτύου και του κινητού τηλεφώνου (*dataveillance*) προσπαθούν με κάθε τρόπο να εκφοβίσουν, να ελέγξουν, να επιβάλουν απόψεις και να αποτρέψουν δράσεις, τόσο για τους σύριους πολίτες, όσο και για τα μέλη της διασποράς. Συγκεκριμένα, οι υποστηρικτές της κυβέρνησης Bashar al-Assad εφαρμόζουν πρακτικές κοινωνικού ελέγχου, παρακολουθούν, μπλοκάρουν και ελέγχουν το περιεχόμενο των διαδικτυακών σελίδων, προωθούν πληροφορίες ευνοϊκές για το καθεστώς και διακόπτουν το διαδίκτυο κατά τη διάρκεια των περιόδων αναταραχής. Παράλληλα, προσπαθούν να αποθαρρύνουν την οργάνωση διαμαρτυριών και αντιδράσεων μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, επιβάλλοντας «διαδικτυακό αυταρχισμό» (MacKinnon 2011: 32) και «διεθνική καταστολή» (Moss 2018: 267), τρομοκρατώντας και απειλώντας με εξορία και βιαιοπραγίες τόσο κατά των μελών της διασποράς, όσο και των οικογενειών τους πίσω στην πατρίδα. Χαρακτηριστικά, στην ξένη βιβλιογραφία, αρκετοί πρόσφυγες έχουν αναφέρει ότι η κυβέρνηση al-

¹² Η αντιπολιτευτική ομάδα *Movement for Justice and Development Party* της διασπορικής κοινότητας του Λονδίνου και ο δορυφορικός σταθμός *BaradaTV* μετέδιδαν πληροφορίες και βίντεο προερχόμενα από κάθε πολίτη στη Συρία για τα γεγονότα στη χώρα (Moss 2018: 270).

Assad παρακολουθεί προσωπικές σελίδες στο Facebook, συνομιλίες, ψηφιακές δράσεις ομάδων χρηστών στη χώρα, αλλά και διεθνείς κλήσεις, μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και κάθε μορφή επικοινωνίας με τις διασπορικές κοινότητες, ώστε να εντοπίσει εκείνους που αντιτίθενται στην εξουσία (Wall κ.ά. 2017: 11, Moss 2018: 270). Η κοινωνιολόγος Dana Moss (2016, 2018), συνομιλώντας με σύριους ενάντιους του καθεστώτος al-Assad που διαμένουν στην Αμερική και τη Βρετανία, ανέφερε ότι χρησιμοποιούσαν το Facebook για να οργανώσουν και να δημοσιοποιήσουν τις πρακτικές της αντι-εξουσιαστικής συλλογικής τους δράσης. Όμως, ο ψηφιακός αυταρχισμός των υποστηρικτών του καθεστώτος, περιόριζε τις διαμαρτυρίες αυτές μέσα από πρακτικές ψηφιακής επιτήρησης, λογοκρισίας, καταστολής και προπαγάνδας. Ομοίως, οι σύριοι πρόσφυγες στην Ολλανδία, πέρα από τις δυσκολίες πρόσβασης στην πληροφορία πριν και κατά τη διάρκεια της μετακίνησής τους, αναφέρονται και στην πολλαπλή επισφάλεια που βιώνουν τόσο από τις απειλές των κυβερνητικών αρχών της Συρίας, όσο και από την κυβερνητική επιτήρηση της χώρας υποδοχής (Dekker κ.ά. 2018: 10). Συγκεκριμένα, η εθνική υπηρεσία ασφάλειας και δικαιοσύνης της χώρας (Ministerial Inspection Security and Justice) εφαρμόζει διαδικασίες «γρήγορης σάρωσης» (*quick scan*) και ανάλυσης όλων των δεδομένων των ψηφιακών συσκευών - φορητών υπολογιστών και smartphone - των αιτούντων άσυλο.

Σε απάντηση των απειλών από τις δυνάμεις του καθεστώτος, αλλά και των ελέγχων από τις πολιτικές αρχές των χωρών υποδοχής, οι πρόσφυγες εφάρμοζαν συγκεκριμένες πρακτικές διαδικτυακής παρουσίας, τόσο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους, όσο και κατά την παραμονή τους στη χώρα υποδοχής. Σήμερα, ο Hassan και ο Raed, ο Omar, ο Ahmad και η Nour, ανάμεσα σε άλλους, περιγράφουν μια κατάσταση «αβεβαιότητας» στην οποία βρίσκονταν, κυρίως κατά την άφιξή τους, όταν προσπαθούσαν να επικοινωνήσουν με τους δικούς τους στη Συρία ή σε χώρες της Ευρώπης, όταν αναζητούσαν ειδήσεις διαδικτυακά και πληροφορίες για τις διαδικασίες ασύλου και τα προγράμματα στήριξης στα κέντρα φιλοξενίας. Κατά συνέπεια, αναγκάζονταν να αυτολογοκρίνονται, να περιορίσουν τη διαδικτυακή

τους παρουσία και να προστατεύσουν οποιαδήποτε πληροφορία σχετικά με την οικογένειά τους, τις διαδρομές και τον προορισμό τους. Σήμερα, οι ίδιοι διατηρούν προσωπικούς λογαριασμούς με ψευδώνυμα, συμμετέχουν κυρίως σε κλειστές ομάδες στο Facebook και το WhatsApp, αφαιρούν τις προσωπικές φωτογραφίες προφίλ και αποφεύγουν τα σχόλια ενάντια στο καθεστώς. Όλες αυτές οι πρακτικές περιόρισαν την επικοινωνία και τη διατήρηση των σχέσεων με τα μέλη των οικογενειών τους κυρίως πίσω στην πατρίδα, προκαλώντας συναισθηματική ένταση και απομόνωση. «Στην αρχή ήμουν πολύ προσεκτικός γιατί οι γονείς μου ήταν πίσω στη Συρία, μιλούσα λίγο, δεν έδινα πληροφορίες και για ώρες δεν ήμουν ενεργός στο Facebook», ανέφερε ο Hassan.

Επιπλέον, μέσα από πρόσφατες έρευνες για τη ζωή των προσφύγων σε κέντρα φιλοξενίας επισημαίνεται ότι η παραπληροφόρηση, οι φήμες και η επικράτηση λανθασμένων και ενίοτε επικίνδυνων πληροφοριών καθιστούν τους πρόσφυγες ευάλωτους, καθώς προκαλούν αβεβαιότητα και επηρεάζουν την κοινωνική τους δράση και τις επόμενες κινήσεις τους (Wall κ.ά. 2017, Dekker κ.ά. 2018, Banki 2013). Βασιζόμενοι στην άποψη της Judith Butler (2009: 25) για την «επισφάλεια», «την πολιτικά παρακινούμενη κατάσταση στην οποία ορισμένοι πληθυσμοί υποφέρουν από αποτυχημένα κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα υποστήριξης», οι Wall, Campbell και Janbek (2017: 2) κάνουν λόγο για την «επισφάλεια στην πληροφόρηση» (*information precarity*). Αναφέρονται, δηλαδή, σε συνθήκες αβεβαιότητας και ανασφάλειας στις οποίες εντάσσονται οι πρόσφυγες καθώς προσπαθούν να αποκτήσουν πρόσβαση σε ειδήσεις και προσωπικές πληροφορίες που θεωρούν σημαντικές για την επιβίωση και τη συνέχεια στους νέους προορισμούς. Σύμφωνα με την Judith Butler (2009: 25), η επισφάλεια είτε «εκείνων που βιώνουν έναν πόλεμο, είτε εκείνων που στερούνται τις απαραίτητες υποδομές», προέρχεται κυρίως από τις πολιτικές τυραννικών, милитарιστικών ή νεοφιλελεύθερων καθεστώτων. Πρόκειται για τη συστηματικά επιβαλλόμενη ανασφάλεια μέσα στην οποία «ορισμένοι πληθυσμοί υποφέρουν από φθίνοντα κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα υποστήριξης και καθίστανται διαφορεικά

εκτεθειμένοι στον τραυματισμό, τη βία και τον θάνατο». Οι πολιτικές αυτές ωθούν τους ανθρώπους σε εκτοπισμό και σε δημόσιες κινητοποιήσεις για να απαιτήσουν συνθήκες μιας βιώσιμης ζωής. Πέρα από αυτές τις στρατηγικές της πολιτικής εξουσίας, η Susan Banki (2013: 8) κάνει λόγο και για τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες οι οποίες προκαλούν «εμπόδια στη σταθερότητα και την ασφάλεια» της ζωής των προσφύγων.

Οι σύριοι πρόσφυγες, όπως ακριβώς και οι ασυνόδευτοι ανήλικοι, οι ηλικιωμένοι, οι εγκυμονούσες, τα μέλη των μονογονεϊκών οικογενειών με ανήλικα παιδιά, που διαμένουν προσωρινά σε δομές φιλοξενίας και προέρχονται από συμφραζόμενα κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αβεβαιότητας βιώνουν μια κατάσταση ιδιαίτερα ευάλωτη στη οποία η ψηφιακή τους πρόσβαση σε ειδήσεις και προσωπικές πληροφορίες είναι αβέβαιη και επικίνδυνη. Αντιμετωπίζοντας αυτές τις συνθήκες, εφαρμόζουν πρακτικές επικοινωνίας και πληροφόρησης που τους καθιστούν λιγότερο ευάλωτους σε απάτες και παραπληροφόρηση. Ο Ahmed, ο Hassan, ο Ammar, ο Omar και η Nour, αρκετές φορές στις αφηγήσεις τους, τόνισαν ότι θεωρούν περισσότερο αξιόπιστες τις πληροφορίες για γεγονότα στη χώρα τους που προέρχονται από τους φίλους και τα μέλη της οικογένειά τους στα κοινωνικά μέσα, πρόσωπα που ήδη γνώριζαν, παρά τις ειδήσεις από τα επίσημα ενημερωτικά δίκτυα. «Κάθε φορά που μιλάμε με τους δικούς μου στο WhatsApp μαθαίνω αυτά που γίνονται στη Συρία [...]. Όταν μάθω κάτι από το διαδίκτυο, στέλνω μήνυμα σε φίλους και στην οικογένεια [Messenger/WhatsApp] για να δω αν είναι αλήθεια», ανέφερε ο Ammar, σχολιάζοντας την επιφυλακτικότητά του στις πληροφορίες του διαδικτύου. Αλλά και ο Ahmed ανέφερε ότι αρκετά συχνά ελέγχει τις ειδήσεις που προέρχονται από το Facebook και διασταυρώνει τις πληροφορίες με άλλους αξιόπιστους κοινωνικούς δεσμούς, φίλους και συγγενείς στη Συρία ή τη διασπορά. «Αν διαβάσω κάποιο σχόλιο από κάποιο φίλο ή μια είδηση για την κατάσταση στη Συρία, αμέσως στέλνω μήνυμα στη γυναίκα μου και τους δικούς μου για να ρωτήσω ποια είναι η αλήθεια. Δεν πιστεύω όλα όσα γράφονται», τόνισε χαρακτηριστικά.

Συνολικά, διαπιστώνεται ότι οι πρόσφυγες που καταφτάνουν στα ελληνικά νησιά επιζητούν με κάθε τρόπο τη γνωστοποίηση της άφιξής τους, καθώς, επικοινωνούν άμεσα με τις αρχές, υποβάλλουν αίτηση ασύλου, κυκλοφορούν στην πόλη και γενικά καθίστανται «ορατοί» σε τοπικά πλαίσια αλληλόδρασης. Παράλληλα, βιώνουν την ανάγκη διασύνδεσης, επικοινωνίας, συναισθηματικής σταθερότητας και ψυχολογικής ενίσχυσης που προσφέρουν τα ψηφιακά δίκτυα. Όμως, η πιθανότητα παρακολούθησης κάθε ψηφιακής δραστηριότητας σε διάφορες πλατφόρμες και η συλλογή δεδομένων και ψηφιακών αποτυπωμάτων από κέντρα εξουσίας, τόσο της χώρας υποδοχής όσο και της χώρας καταγωγής τους, σε συνδυασμό με την επισφάλεια από την παραπληροφόρηση ενισχύουν την αδυναμία τους και διαφοροποιούν τη δημόσια διαδικτυακή τους παρουσία. Έτσι, η ανάγκη των προσφύγων για ψηφιακή συν-ύπαρξη αλλά και η βίωση της αβεβαιότητας βρίσκονται σε διαπραγμάτευση και είναι συνυφασμένες με την καθημερινή τους ζωή στις δομές φιλοξενίας.

Τα κινητά τηλέφωνα ως τόπος συν-ύπαρξης της οικογένειας

Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 2019, επισκέφθηκα αρκετές φορές τη δομή στον Ελαιώνα για να συνομιλήσω με τους πρόσφυγες της έρευνας. Κάθε φορά που έφτανα στην είσοδο, πριν περάσω τον έλεγχο της αστυνομίας, παρατηρούσα τις νέες σκηνές προσφύγων στημένες στο πεζοδρόμιο, τα παιδιά να παίζουν καθισμένα στην άκρη του δρόμου, τα μωρά να βρίσκονται στην αγκαλιά των δικών τους και τους γονείς συνήθως να κρατούν μια συσκευή τηλεφώνου και είτε να μιλούν, είτε να κοιτούν την οθόνη τους. Αλλά και μέσα στον χώρο της δομής, άντρες και γυναίκες περπατούσαν ανάμεσα στους διαδρόμους, μιλούσαν με βιντεοκλήση περιστρέφοντας την κάμερα τριγύρω, άκουγαν μουσική καθισμένοι στα σκαλιά των δωματίων τους, αναζητούσαν κάποια πληροφορία στο κινητό τους. Άραγε, συμβάλλει η χρήση των smartphone και των εφαρμογών κοινωνικής δικτύωσης στη «συνέχεια» της οικογενειακής ζωής σε απόσταση; Αναρωτήθηκα σε ποιο βαθμό η ψηφιακή διασύνδεση, αυτή η «δυναμική ενότητα» (*virtual*

togetherness) (Bakardjieva 2003) των προσφύγων συμβάλει στη διατήρηση της αίσθησης του σπιτιού και της οικογένειας στο πλαίσιο ενός συνεχιζόμενου χωρισμού. Στη συνέχεια παραθέτω περιπτώσεις αυτής της διασύνδεσης των προσφύγων μέσα από το κινητό τους τηλέφωνο και συζητώ για τη διαμόρφωση των σχέσεων από απόσταση.

*Παιδιά προσφύγων στη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα ενώ ασχολούνται με το κινητό τους.
Φεβρουάριος 2019*

«Το κινητό μου τηλέφωνο είναι τόσο σημαντικό όσο το φαγητό και το νερό. Χωρίς αυτό δεν θα υπήρχε ζωή για μένα. Το κρατώ μαζί μου από την ημέρα που έφυγα, στο πιο επικίνδυνο ταξίδι της ζωής μου», αναφέρει ο Mohammad, ο σαρανταεπτάχρονος σύριος πρόσφυγας από τη Λαττάκεια, καθώς αφηγείται την ιστορία του μέσα από τις φωτογραφίες στο κινητό του. Δείχνει ιδιαίτερα συγκινημένος περιγράφοντας το ταξίδι τους από τη Σμύρνη προς τη Μυτιλήνη κάποιο βράδυ του Σεπτεμβρίου του 2016. «Δεν με ένοιαζε να τα χάσω όλα, αρκεί να έχω μαζί το κινητό μου. Με αυτό επικοινωνώ με την οικογένεια μου, τη γυναίκα μου και τις δύο μου κόρες. Έμειναν πίσω, πήγαν να μείνουν στους παππούδες για περισσότερη προστασία και ασφάλεια, όσο εγώ λείπω, μέχρι να συναντηθούμε πάλι», λέει, δείχνοντας τη φωτογραφία τους στην οθόνη του κινητού. Περιγράφει το ταξίδι του ως την Τουρκία και από εκεί στην Ελλάδα, τον τρόπο που έσωσε το κινητό του τυλιγμένο με πλαστικές σακούλες για να το προφυλάξει, την εμπειρία

της Μόριας στη Λέσβο, την «τύχη» να παραμείνει εκεί μόνο για έναν περίπου μήνα.¹³ Στην αφήγηση αυτή, ο ίδιος υπογράμμισε τη σπουδαιότητα της χρήσης του κινητού, καθώς μέσα από τις εφαρμογές του σχεδίασε κάθε σημείο της διαδρομής και καθόρισε το επόμενο βήμα του. Εκείνη τη στιγμή, και ενώ συνεχιζόταν η συνομιλία μας στο δωμάτιό του στη δομή φιλοξενίας, χτύπησε το κινητό του τηλέφωνο. «Είναι η αδερφή μου από την Ολλανδία, μού τηλεφωνεί στο WhatsApp τρεις με τέσσερις φορές την ημέρα, να μάθει αν έφαγα, αν είμαι καλά, αν πήρα τα φάρμακά μου - είμαι διαβητικός - με ρωτάει πως νιώθω, τι έκανα μέσα στην ημέρα [...]. Ανησυχεί για μένα, γιατί είμαι μόνος μου εδώ. Δεν θέλει να μένω μόνος μου», σχολιάζει, ενώ διστάζει να απαντήσει στο τηλέφωνο. Μετά από προτροπή μου απαντά στην κλήση για λίγα λεπτά μιλώντας μαζί της στα αραβικά.

Ενώ η συζήτηση προχωρούσε, παρατήρησα τη φωτογραφία του από την πόλη *Iskenderun* στα νοτιοανατολικά παράλια της Τουρκίας, όπου ο ίδιος κουρασμένος βρισκόταν ξαπλωμένος στο πεζοδρόμιο. Κρατώντας στα χέρια του το φορτιστή του κινητού του περίμενε κάποια πληροφορία για τη συνέχεια του ταξιδιού του. Ο εξοπλισμός αυτός, ο φορτιστής και το κινητό του τηλέφωνο, πρωταγωνιστές της φωτογραφίας, ήταν αυτοί που ουσιαστικά καθόριζαν κάθε επόμενη κίνησή τους. «Μαζί με τον ανιψιό μου περιμέναμε για πολλές ώρες ένα μήνυμα [στο κινητό] από τον Safwan, έναν διακινητή που θα μας οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί με αεροπλάνο στην Ολλανδία, όπως είχε κανονίσει με την αδερφή μου [...]. Είχαν ήδη κανονίσει για τα χρήματα. Ήμουν πολύ κουρασμένος, είχα μέρες να κοιμηθώ. Τελικά, μας εξαπάτησε, παρέλαβε τα χρήματα και εξαφανίστηκε. Όλα φαίνονταν πολύ δύσκολα πια». Οι ιστορίες αυτής της διαδρομής, καταγεγραμμένες μέσα από μηνύματα και φωτογραφίες στο κινητό του τηλέφωνο, αποτέλεσαν μέρος του προσωπικού του *blog*, το οποίο ανέβασε το 2020 με τη βοήθεια των φίλων του, όταν πια εγκαταστάθηκε στη Γερμανία και χωρίς περιορισμούς

¹³ Σύμφωνα με επίσημες εκθέσεις, η προβλεπόμενη χωρητικότητα του Κέντρου Υποδοχής και Ταυτοποίησης προσφύγων υπολογίζεται στα 2000 έως 2200 άτομα, ενώ κατά περιόδους ο αριθμός κυμαίνεται από 6000 έως 8000 άτομα. Όπως έχει διαπιστωθεί, οι πρόσφυγες αναμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα την εξέταση των αιτήσεων ασύλου μέσα σε «συνθήκες ανέχειας, συγκρούσεων και έντονων προβλημάτων σωματικής και ψυχικής υγείας» (Ξυπολυτάς 2019: 27).

μπορούσε να κοινοποιήσει τις εμπειρίες του. Σε αυτό αφηγείται την ιστορία του, περιγράφει τη διαδρομή του, γνωστοποιεί τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες και προσπαθεί να ευαισθητοποιήσει το κοινό του, ενώ ταυτόχρονα αναζητά «μαθητές» για να διδάξει αγγλικά και αραβικά εξ αποστάσεως και να ενισχύσει το ελάχιστο επίδομα που ήδη λαμβάνει από τους φορείς.

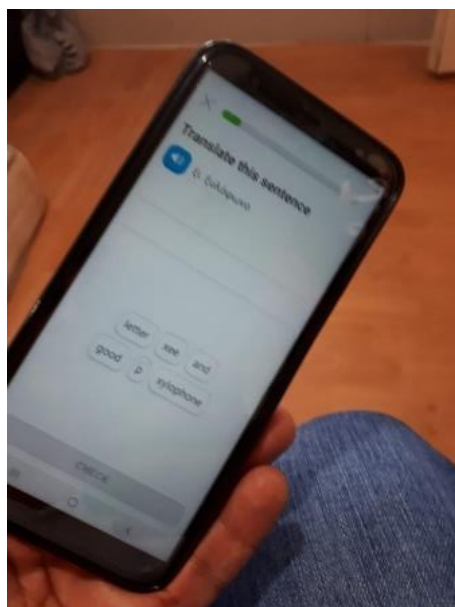

*Περιμένοντας το «πέρασμα» στην Ευρώπη.
Ο Mohammad όπως φωτογραφήθηκε από τον
ανιψιό του Ahmed, ενώ περίμεναν τον
διακινητή στην Τουρκία.*

*Φωτογραφία από το αρχείο του κινητού του,
την οποία ανέβασε πρόσφατα (Οκτώβριος
2020) στο προσωπικό του blog.*

<https://mohammadsjourney.wordpress.com/>

Ακόμα, ο Omar, ένας τριαντάχρονος σύριος πρόσφυγας που εργαζόταν σε αντιπροσωπεία αυτοκινήτων λίγο πριν αναγκαστεί να φύγει από τη χώρα του, αναφέρθηκε στην καθημερινή επικοινωνία με τους δικούς του και στην ψηφιακή τους «συν-ύπαρξη» στο WhatsApp και το Messenger, αφού καθημερινά χρησιμοποιεί τις εφαρμογές αυτές για να επικοινωνεί κυρίως με τον πατέρα του, αλλά και με τους συναδέλφους του πίσω στη Συρία. «Δεν έχω κανέναν εδώ [στην Ελλάδα], όμως είναι σαν να είμαι συνέχεια μαζί τους, σαν να τους έχω δίπλα μου. Μιλάμε ακόμα για τη δουλειά που έχω αφήσει πίσω», ανέφερε στις συνομιλίες μας.

Φωτογραφίες από το κινητό του Omar κατά τη διάρκεια της συνάντησή μας, το καλοκαίρι του 2019. (1) ανταλλαγή μηνυμάτων σε ομαδική συνομιλία με τους συναδέλφους του. (2) χρήση του κινητού για μετάφραση λέξεων. Φωτο: I.K.

Σε άλλη συνομιλία μας, ο τριαντατετράχρονος Hassan, ράφτης από την Al Haffah της Συρίας, αναφέρθηκε στη σημασία του κινητού στη νέα του καθημερινότητα στη δομή και στη διαμόρφωση των σχέσεων με την οικογένειά του. «Τώρα βρίσκομαι κάθε μέρα online και μιλάω με τους δικούς μου. Δεν έχω και κάτι άλλο να κάνω εδώ [...], εκεί δούλευα τόσο πολύ που δεν προλάβαινα, μόνο χάζευα μόνο λίγο στο κινητό μου», ανέφερε χαρακτηριστικά. Αλλά και ο Mohammad περιγράφει την επαφή με τους δικούς του και τη «συναισθηματική επιτήρηση» (affective surveillance) από απόσταση, αναφέροντας τις καθημερινές συζητήσεις με τη γυναίκα του για θέματα της οικογένειας. «Κάθε πρωί τηλεφωνεί η γυναίκα μου για να μου πει *καλημέρα* [...], μετά συζητάμε σαν να είμαι εκεί, λέμε τα νέα μας, τι έχει γίνει, με ρωτά για τα πάντα [...]. Αυτό γίνεται όλη την ημέρα, όποτε μπορεί, όποτε έχει ρεύμα και σήμα γιατί έχει συχνές διακοπές στην πόλη μας». Επιπλέον, ο Ammar, τριαντάχρονος πωλητής σε κατάστημα ρούχων από της Al-Haffah της Συρίας, περιγράφει τη συζυγική οικειότητα που βιώνει μέσα από τις πολύωρες βραδινές συζητήσεις με τη γυναίκα του η οποία βρίσκεται στον Καναδά μαζί με τη μητέρα της. «Ζούμε χωριστά, αλλά κάθε βράδυ μιλάμε πολλές ώρες στο WhatsApp. Είναι άρρωστη, έχει ένα σοβαρό πρόβλημα, είναι στο νοσοκομείο και

προσπαθώ να είμαι δίπλα της. Μιλάμε, τη στηρίζω για να κάνει κουράγιο. Κάθε μέρα είμαι εκεί», τονίζει, επιβεβαιώνοντας ότι η φωνή, δηλαδή, ο τονισμός, η χροιά, η ένταση, ως βασικό μέρος της τεχνολογικής διαμεσολάβησης, διαμορφώνει συναισθηματικές σχέσεις, δημιουργεί την αίσθηση της αμεσότητας, ανακουφίζει τα βιώματα των δρώντων υποκειμένων σε μεγάλες αποστάσεις και «διαμορφώνει τη φαντασία της παρουσίας» (Kunreuther 2006: 326).

Όλες αυτές οι προσωπικές αφηγήσεις, κοινές σε πολλές μελέτες από τις δομές φιλοξενίας προσφύγων στην Ελλάδα ή σε άλλες χώρες υποδοχής, επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η χρήση των ψηφιακών εφαρμογών μέσα από τις συσκευές των smartphone διαμορφώνει έναν «τόπο», όπου οι πρόσφυγες, οι λαθρέμποροι, οι άνθρωποι του καθεστώτος, οι συγγενείς, οι υπεύθυνοι των οργανισμών συνυπάρχουν σε νέα μη-τοπικά πλαίσια επικοινωνίας και αλληλόδρασης. Πέρα από τη δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών σχετικά με τις υπηρεσίες υποστήριξης, τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, την αίτηση ασύλου, τη διαμονή στις δομές φιλοξενίας, και γενικότερα, την εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής, αυτός ο «τόπος» παρέχει στους πρόσφυγες την ευκαιρία για άμεση επικοινωνία με τα μέλη της οικογένειας και τους φίλους τους καθόλη τη διάρκεια της μετακίνησής τους, αλλά και κατά την παραμονή τους στο νέο προορισμό. Βέβαια, αυτή η συνύπαρξη με τους άλλους αποτελεί μια αισιόδοξη, αλλά ταυτόχρονα και μια σκληρή και επικίνδυνη εμπειρία. Έχει χαρακτηριστεί ως «τόπος ελπίδας [...], απώλειας και απελπισίας, θανάτου και επιβίωσης» (Gillespie κ.ά. 2018: 2). Συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες διατηρούν, από τη μια πλευρά, ένα αίσθημα εγγύτητας και ταυτόχρονα λαμβάνουν τη συναισθηματική υποστήριξη που χρειάζονται για να ξεπερνούν τη μοναξιά και να αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις της ζωής στο νέο προορισμό (βλ. Lim 2009, Glazebrook 2004, Thomas και Lim 2010).¹⁴ Από την άλλη πλευρά, όπως τονίζει ο ιρανός ανθρωπολόγος

¹⁴ Οι Thomas και Lim (2010: 183) τόνισαν την αισιόδοξη πλευρά αυτής της χρήσης, καθώς Ινδές και Φιλιππινέζες υπηρέτριες στη Σιγκαπούρη, συχνά παγιδευμένες στο σπίτι των εργοδοτών τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα, χρησιμοποιούσαν τα smartphone ως τη μόνη «διαφυγή», αφού επικοινωνούν με τους δικούς τους και έτσι διατηρούν την «κοινωνικότητα και συντροφικότητα».

Shahram Khosravi στο άρθρο του «Waiting» (2014), η έλλειψη ενημέρωσης για τη διάρκεια της παραμονής τους και η παρατεταμένη ασάφεια στην αναμονή, σε συνδυασμό με τη δυσκολία στην επικοινωνία καθιστούν τη ζωή τους απρόβλεπτη και αβέβαιη. Η ενδεχόμενη απώλεια διασύνδεσης των προσφύγων με τις οικογένειές τους «είναι ένας θάνατος» (Lim 2009: 1038), μια «απουσία ζωής», όπως χαρακτηριστικά περιέγραψε ο Mohammad στην αρχή της συνομιλίας μας.

Μέσα από τις αφηγήσεις των συνομιλητών μου, επιβεβαιώνεται ότι η χρήση του κινητού τηλεφώνου και των ψηφιακών εφαρμογών συγκροτεί νέα πλαίσια ορατότητας και εγγύτητας, «αναπληρώνει» την απουσία, «επιτρέπει στην οικογένεια να βρεθεί σε ύπαρξη» (Madianou 2017: 103) και κατασκευάζει μια «φαντασιακή οικογένεια» από απόσταση (Robertson κ.ά. 2016: 219). Ο Mohammad ανέφερε ότι η σχέση με τις κόρες του που έχουν παραμείνει με τη μητέρα και τους παππούδες τους αποτελεί μια σχέση γονιού προς τα παιδιά του, μια σχέση «συναισθηματικής επιτήρησης» ενός πατέρα που θέλει να ελέγχει τα πάντα, να συμβουλεύει και να συμπαραστέκεται στα παιδιά του, ακόμα και αν βρίσκεται μακριά τους. «Μιλάμε με τις κόρες μου για το σχολείο και τα μαθήματά τους, ίσως περισσότερο από πριν. Τώρα μαθαίνουν και αγγλικά [...], επειδή μιλάω καλά αγγλικά, τους κάνω ερωτήσεις να δω αν έχουν διαβάσει. Το ίδια έκανα και όταν ήμουν εκεί [...]. Και στα μαθηματικά κάνω ερωτήσεις. Αυτό το κάνουμε μία με δύο φορές τη βδομάδα τώρα που είναι καλοκαίρι. Χαίρονται όταν απαντούν σωστά, υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ τους ποια θα απαντήσει πιο γρήγορα».

Η επιτέλεση της οικογένειας και η αίσθηση του «σπιτιού» με τη διαμεσολάβηση μιας κινητής συσκευής, όπως περιγράφει η Larissa Hjorth (2011), διαμορφώνεται μέσα από εμπειρίες οι οποίες βιώνονται μέσω των κινητών συσκευών και του διαδικτύου, χωρίς να περιλαμβάνει πλέον μία τοποθεσία ή ένα μέρος. Έτσι, η ανταλλαγή μηνυμάτων, η πραγματοποίηση βιντεοκλήσεων, ο διαμοιρασμός φωτογραφιών από την καθημερινή τους ζωή, παράλληλα με την αναζήτηση ειδήσεων για τη χώρα τους, αποτελούν πρακτικές που προσφέρουν την αίσθηση

της «επιστροφής» στο σπίτι. «Ανταλλάσσουμε μηνύματα και φωτογραφίες, διαβάζω κάθε φορά τις συνομιλίες μου όταν είμαι μόνος [...]», ανέφερε ο Hassan, περιγράφοντας την επαφή με την οικογένειά του και την «επιστροφή» μέσα από το κινητό του τηλέφωνο. Οι σύριοι πρόσφυγες έχουν περιγράψει το smartphone ως έναν τόπο συνδεσιμότητας, κοινωνικότητας, παρηγοριάς και επιτέλεσης πρακτικών που θυμίζουν την «οικογένεια». Χαρακτηριστικά, ο Abdullah, ο τριαντάχρονος καθηγητής αγγλικών, αναφέρθηκε στη χρήση του κινητού για να παρακολουθήσει τους ποδοσφαιρικούς αγώνες Champions League. «Πριν λίγες μέρες έβλεπα έναν αγώνα ως αργά το βράδυ, πάντα μου άρεσε το ποδόσφαιρο [...] και στο σπίτι μου δεν έχανα με τίποτα τους αγώνες», ανέφερε.

Ωστόσο, οι οικογενειακές σχέσεις από απόσταση θεωρούνται «ρευστές», καθώς επαναπροσδιορίζονται κάθε φορά μετά από σημαντικά γεγονότα της ζωής των προσφύγων. Ένας θάνατος, ένας γάμος, μια γέννηση, μια βομβιστική επίθεση στην πόλη τους αποτελούν γεγονότα ζωής τα οποία επηρεάζουν τη συναισθηματική εγγύτητα ή απομάκρυνση από τους δικούς τους. Χαρακτηριστικά, η γέννηση ενός παιδιού σε άλλη χώρα, χωρίς την παρουσία του πατέρα, έφερε την οικογένεια πιο κοντά ψηφιακά και έκανε την επικοινωνία τους ακόμα πιο συχνή και ουσιαστική. Ο Ahmad, ο τριανταπεντάχρονος λογιστής από την πόλη Afrin της Συρίας, ο οποίος διαμένει με τη μικρότερη του κόρη στον Ελαιώνα, ενώ η γυναίκα του, οι δύο του μεγαλύτερες κόρες βρίσκονται στην Ολλανδία, τονίζει τη συμβολή της ψηφιακής τεχνολογίας στη μείωση της απόστασης και στην ενίσχυση των δεσμών με τη γυναίκα του. «Με τη γυναίκα μου μιλάω κάθε μέρα [...]. Είδα τον γιό μου για πρώτη φορά μόλις γεννήθηκε στην Ολλανδία μέσα από το WhatsApp· τον βλέπω συχνά, αλλά ακόμα δεν τον έχω πάρει αγκαλιά. Δεν μπορούσε να γίνει αλλιώς, αφού εγώ με μια κόρη μου είμαι στην Ελλάδα και η γυναίκα μου με τα άλλα παιδιά στην Ολλανδία», περιγράφει, ελπίζοντας κάποια στιγμή να γίνει δεκτό το αίτημα επανένωσης της οικογένειάς του. Ακόμα, ο Mohammad αφηγείται τη ρευστότητα των σχέσεων, όταν περιγράφει το πρωινό τηλεφώνημα από τις δύο κόρες του, οι οποίες τού διηγούνται τις εμπειρίες τους από την εκδρομή τους στη θάλασσα. «Με

πήραν τηλέφωνο πρωί-πρωί για να μου πουν πόσο ωραία πέρασαν, πόσο χάρηκαν τη θάλασσα. Τα σχολεία έχουν κλείσει τώρα και έχουν χρόνο να περνάνε καλά», ανέφερε. Όμως αυτή η επικοινωνία στην αρχή διατάρασσε τις ισορροπίες. «Στην αρχή έκλαιγα συνέχεια, γιατί ήθελα να είμαι μαζί τους, τώρα όμως έχω συνηθίσει», τόνισε ο Mohammad.

Παράλληλα, η «κατάρρευση των υποδομών», δηλαδή, τα προβλήματα στην παροχή ηλεκτρισμού και στην πρόσβαση στο διαδίκτυο, επηρεάζουν την καθημερινή «εμπειρία» που προσφέρει η τεχνολογία και επιβεβαιώνουν τις ανισότητες στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας αγοράς. Αυτή η καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων με τις τεχνολογικές υποδομές, όπως τονίζει ο Brian Larkin (2004: 160) στη μελέτη του στη Νιγηρία, προκαλούν συχνά «απογοήτευση και δυσλειτουργία». Οι πρόσφυγες απογοητεύονται έχοντας να αντιμετωπίσουν την κατάρρευση των υποδομών στη Συρία, ωστόσο, προσπαθούν να διατηρήσουν την ισορροπία στις σχέσεις τους. Ο Mohammad συνομιλεί με τις κόρες του, τις συμβουλεύει αλλά και ελέγχει το διάβασμά τους στο σχολείο, ο Raed παρακολουθεί με τα δύο του παιδιά αραβικά βίντεο στο YouTube· η Shahinaz, παρόλο που έχει να δει από κοντά τα παιδιά της πάνω από τέσσερα χρόνια, συνομιλεί μαζί τους, - το γιό της και τις δύο της κόρες στη Γερμανία, το δεύτερο γιο της στη Σουηδία, και τον τρίτο στην Αυστρία - μέσα από τις εφαρμογές IMO¹⁵, Messenger και WhatsApp· τέλος, ο τριανταπεντάχρονος Ahmad βλέπει για πρώτη φορά το νεογέννητο γιό του στην Ολλανδία μέσα από την εφαρμογή WhatsApp. Έτσι, οι πρόσφυγες, ξεπερνώντας την αβεβαιότητα από τον έλεγχο της ψηφιακής τους δράσης, όπως αναφέρθηκε προηγούμενα, και τις δυσκολίες από την κατάρρευση των υποδομών στη Συρία, συνομιλούν με τις γυναίκες τους και με τους γονείς τους στην πατρίδα, «επιτελούν» τα συνήθη γονικά τους καθήκοντα, ελέγχουν και συμβουλεύουν τα παιδιά τους, βιώνοντας μια συναισθηματική σταθερότητα και ισορροπία.

¹⁵ Αποτελεί μια εφαρμογή, η οποία χρησιμοποιείται ανάμεσα στους πρόσφυγες, όπου μπορούν να στέλνουν μηνύματα, να κάνουν φωνητικές κλήσεις και βιντεοκλήσεις με τους φίλους και τις οικογένειές τους. <https://imoapp.com/>.

Παραγωγή και διαμοιρασμός των φωτογραφιών προς την οικογένεια

Με δεδομένο ότι η ευρεία χρήση των smartphone και η ενσωμάτωση των φωτογραφικών μηχανών σε αυτά έχουν αλλάξει τον τρόπο επικοινωνίας των χρηστών και την οπτική τους παρουσίαση για ένα συνδεδεμένο κοινό, στο κεφάλαιο αυτό εστιάζω στις φωτογραφικές πρακτικές των προσφύγων στον Ελαιώνα. Συγκεκριμένα, από τη μια πλευρά, μελετώ περιπτώσεις φωτογραφιών, τις οποίες οι πρόσφυγες φέρουν μαζί τους αποθηκευμένες στη συσκευή τους, φωτογραφίες που αποτελούν ένα σταθερό σημείο αναφοράς· από την άλλη πλευρά, προσεγγίζω τις φωτογραφίες ως «αντικείμενα ανταλλαγής» (Edwards και Hart 2004: 13), ως αιτίες διασύνδεσης και επικοινωνίας με τους οικείους τους. Οι φωτογραφίες, ως αρχεία, παράγονται, αποθηκεύονται, προωθούνται και διαγράφονται καθόλη της διάρκειας του ταξιδιού, αλλά και κατά την παραμονή σε νέα περιβάλλοντα. Συνεπώς, η παραγωγή και ο διαμοιρασμός των φωτογραφιών προς τους οικείους τους στα μέσα δικτύωσης αποτελούν αναπόσπαστο μέρος μιας συνεχιζόμενης διαδικασίας ψηφιακής καταγραφής της καθημερινότητάς τους. Μέσα από τις φωτογραφίες αυτές, οι πρόσφυγες προβαίνουν σε μια συνεχή προσπάθεια τοποθέτησής τους σε νέα κάθε φορά πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Συντείνουν, όμως, οι φωτογραφικές αυτές πρακτικές στη διασύνδεση των χρηστών και στη διατήρηση ή όχι των σχέσεων; Πως επηρεάζουν τα οικογενειακά ζητήματα, την οικοδόμηση ή τη ρήξη των οικογενειακών δεσμών σε μια εποχή έντονης κινητικότητας και απόστασης;

Το φωτογραφικό αρχείο ως προσωπικό υλικό, είτε βρίσκεται ήδη αποθηκευμένο στη μνήμη του κινητού τηλεφώνου σε ψηφιακή μορφή, είτε διαμορφώνεται καθόλη τη διάρκεια του ταξιδιού και κατά την παραμονή τους στο νέο προορισμό, διαμοιράζεται ως δημόσιο υλικό σε ένα ευρύτερο κοινό, σε μια ομάδα, στην οικογένεια, τη γειτονιά, τους φίλους, τους συνεργάτες. Οι φωτογραφίες διαμοιράζονται ως συλλογικό έργο, ένα έργο που δεν ανήκει πια μόνο στον πρόσφυγα που την παράγει, αλλά και στα διαμοιραζόμενα υποκείμενα. Αποτελούν

απεικονίσεις εμπειριών, «οι οποίες διαμορφώνονται σε εξορία, μετανάστευση και μετεγκατάσταση [...], όπου οι συγγενείς διασκορπίζονται και οι σχέσεις θρυμματίζονται», παρέχοντας, ωστόσο, «κάποια ψευδαίσθηση της συνέχειας στο χρόνο και το χώρο» (Hirsch 1997: xi). Αυτός ο διαμοιρασμός, η συνεχιζόμενη διαδικασία «να βλέπεις, αλλά και να σε βλέπουν», όπως αναφέρει η Penelope Parailias (2015: 345), «αποτελεί ένα σημαντικό μέσο για τη διατήρηση μιας διασκορπισμένης οικογένειας μαζί». Συνεπώς, οι φωτογραφικές πρακτικές των μεταναστών και των προσφύγων περιορίζουν την απόσταση και συντείνουν στην καταγραφή σημαντικών οικογενειακών γεγονότων, στη διατήρηση δεσμών και στη διαμόρφωση μιας «οικείας οπτικής συνύπαρξης» (*intimate visual copresence*) σε μεγάλες αποστάσεις (Ito και Okabe 2005, Parreñas 2008, Robertson κ.ά. 2016, Cabalquinto 2019).

Αρκετές φορές, οι πρόσφυγες αποκλείουν επιλεκτικά κάποιες μορφές άμεσης συνδεσιμότητας ή την ανταλλαγή νέων φωτογραφιών, κειμένων και μηνυμάτων από τις ψηφιακές εφαρμογές και στρέφονται προς οικείες, ίσως νοσταλγικές πρακτικές που προσφέρουν περισσότερο μια συναισθηματική σταθερότητα. Για παράδειγμα, ο Mohammad, ανατρέχοντας στις αποθηκευμένες φωτογραφίες στο κινητό του τηλέφωνο, ανέφερε ότι συχνά στρέφει την προσοχή του και παραμένει επικεντρωμένος σε αυτή με το πρωτότυπο χριστουγεννιάτικο δέντρο που έφτιαξαν παιδιά του την προηγούμενη χρονιά και την «μοιράστηκαν» μαζί του μέσα από το WhatsApp. «Έτσι περάσαμε μαζί τις μέρες αυτές πέρσι [2018], εγώ και οι δικοί μου [...], με το ίδιο χριστουγεννιάτικο δέντρο», τόνισε και συνέχισε να περιγράφει τις συζητήσεις που έκανε μαζί τους όλη εκείνη την εποχή. Κατά την παραμονή του στη δομή, ανατρέχει συχνά σε αυτές τις φωτογραφίες από το παρελθόν, καθώς σε αυτές νιώθει περισσότερη ασφάλεια και ηρεμία.

Φωτογραφία από αυτοσχέδιο χριστουγεννιάτικο δέντρο από το προσωπικό αρχείο του Mohammad το 2018.

Με αφετηρία αυτές τις απόψεις, αναρωτήθηκα περισσότερο για την αποθήκευση και τον διαμοιρασμό των προσωπικών φωτογραφιών των προσφύγων του Ελαιώνα, για το επιλεγμένο κάθε φορά κοινό στο οποίο απευθύνονταν, αλλά και για τους λόγους πίσω από αυτή τη διασύνδεση. Έτσι, συνάντησα τον Omar σε ένα μικρό εστιατόριο στα στενά δρομάκια γύρω από τη δομή του Ελαιώνα, το μόνο που παρέμενε ανοιχτό μέσα στον Αύγουστο του 2019. Έχοντας τελειώσει τις συζητήσεις που είχα προγραμματίσει με κάποιους από τους πρόσφυγες, αποφάσισα να καλέσω τον Omar, ο οποίος γνώριζε καλά αγγλικά, να φάμε κάτι μαζί και να συζητήσουμε για τη ζωή πίσω στην πατρίδα, για την περιπέτεια του ταξιδιού, τις εμπειρίες του στην Ελλάδα και την προσπάθεια να φτάσει στη Σουηδία όπου διαμένει ήδη η αδερφή του. Ήταν πάντα ευδιάθετος και πρόθυμος για συζήτηση από την πρώτη μας γνωριμία. Έχοντας κανονίσει από νωρίς αυτή τη συνάντηση, με περίμενε στην είσοδο και περπατήσαμε μαζί, καθώς ο ίδιος γνώριζε καλύτερα την περιοχή. Ήδη στα μέσα του καλοκαιριού, η ζέστη υπερβολική, τα περισσότερα καφέ και εστιατόρια στην περιοχή ήταν κλειστά, ενώ δεν υπήρχε ιδιαίτερη κίνηση στους δρόμους, εκτός από κάποιους πρόσφυγες που περπατούσαν σε παρέες. Μετά από τις αρχικές μας κουβέντες για τα φαγητά, τις

ομοιότητες στις γεύσεις με την ελληνική κουζίνα, το μαγείρεμα στο container που διαμένει, έβγαλε το κινητό του και άρχισε να μου δείχνει φωτογραφίες από το παρελθόν του και από τη ζωή στην Αθήνα. Επικεντρωθήκαμε αρχικά στη ζωή που άφησε πίσω του και έτσι άρχισε να περιγράφει τις φωτογραφίες με τους γονείς του σε στιγμές χαλάρωσης, σε βραδινές βόλτες, εικόνες με τα ανίψια του από προηγούμενα καλοκαίρια, φωτογραφίες από το σπίτι τους, από το αυτοκίνητό του, τη δουλειά του. Τέλος, άρχισε να μιλά για τη γυναίκα του, για τη γνωριμία τους, και παρουσίασε με ιδιαίτερη χαρά πιο πρόσφατες φωτογραφίες από το γάμο τους. Απαντούσε με ιδιαίτερο χαρά στις ερωτήσεις μου για την τελετή του γάμου, τις υποχρεώσεις της νύφης, το νυφικό, λεπτομέρειες για εκείνη τη βραδιά και τις πολύωρες βραδινές συζητήσεις τους στο Messenger.

*Ημέρα του γάμου με τη μητέρα του.
Από το προσωπικό αρχείο φωτογραφιών
στο κινητό τηλέφωνο του Omar.*

Ανάμεσα σε αυτές παρουσίασε και κάποιες φωτογραφίες selfie κυρίως με τη γυναίκα του. Πρόκειται για φωτογραφίες οι οποίες συνιστούν «λιγότερο το ίχνος κάποιας πραγματικότητας που αποτυπώνεται σε αυτήν και περισσότερο μια εκούσια πράξη του φωτογράφου» (Frosh 2015: 1609). Ο Omar και η γυναίκα του επιλέγουν και ελέγχουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο απεικονίζουν τον εαυτό του,

χαρούμενοι, ντυμένοι με τα καλά τους ρούχα, μπροστά στον καθρέπτη, στο σπίτι τους λίγο μετά από τον γάμο τους. Σήμερα, οι φωτογραφίες selfie που ανταλλάσσουν άμεσα μεταξύ τους στα κοινωνικά δίκτυα, κυρίως στο Messenger και το WhatsApp, αποτελούν τμήμα της αφήγησης που οι ίδιοι εξυφαίνουν για τον εαυτό του και βρίσκονται σε μια σχέση συνομιλίας την άμεση στιγμή της αλληλεπίδρασης.

*Φωτογραφία selfie μπροστά στον καθρέπτη.
Από το αρχείο στο κινητό τηλέφωνο του Omar.*

Οι φωτογραφίες του γάμου αποτυπώνουν μια χρονική στιγμή και παρέχουν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις για ένα γεγονός, ακόμα και όταν οι συνθήκες αυτές έχουν παρέλθει, ενεργοποιούν τη μνήμη και δίνουν την ευκαιρία μιας φανταστικής επιστροφής πίσω σε άλλη εποχή, σε άλλο τόπο και στους ανθρώπους που έχουν μείνει πίσω. Με τον τρόπο αυτό επιτρέπουν σε εμπειρίες του «παρελθόντος» να βρίσκονται σε άμεσο διάλογο και να αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι του «παρόντος» (Sontag 2008, Edwards 2012). Όπως περιγράφει η Penelope Papailias (2015: 337) στην έρευνά της για την παραγωγή, διάδοση και συλλογή προσωπικών φωτογραφιών των αλβανών και βούλγαρων μεταναστών στην Ελλάδα, οι

φωτογραφίες αποτελούν «τελετουργίες του χωρισμού και της επανένωσης, αποδείξεις της απόστασης και της μνήμης, ενδείξεις των απομακρυσμένων άλλων και των παρελθόντων χώρων», και συνδέουν το παρελθόν των υποκειμένων πίσω στις χώρες τους «με τη σύγχρονη παγκόσμια καταναλωτική κοινωνία, τις εθνικές ιδεολογίες και τις πολιτισμικές συμβάσεις».

Με μια πρώτη ματιά, οι φωτογραφίες αυτές του Omar απεικονίζουν στιγμές χαράς και ευτυχίας του παρελθόντος, έφερναν τις στιγμές αυτές στο «τώρα», καθώς τα όρια μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος έχουν περιοριστεί. Αρκετοί πρόσφυγες διατηρούν ένα κομμάτι της ζωής τους στο «σήμερα» στη συσκευή του κινητού τους με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που οι έντυπες φωτογραφίες αποθηκεύονται σε συρτάρια γραφείου, σε κουτιά και σε σκληρούς δίσκους. Οι φωτογραφίες αυτές, έντυπες και ψηφιακές «μπορούν να δημοσιοποιήσουν μια σημαντική, μερικές φορές αποκλειστική, σύνδεση με τους άλλους την οποία ο δημιουργός της φωτογραφίας δεν θέλει να ξεχάσει» (Parailias 2015: 11). Έτσι, λοιπόν, πρόσωπα ακόμα και μέρη της χώρας, της πόλης, της γειτονιά τους μπορεί να αποτελέσουν «σταθερά» κομμάτια του παρελθόντος, στα οποία οι πρόσφυγες «επιλεκτικά» χρησιμοποιούν μέσα από το κινητό τους τηλέφωνο, κυρίως για να αναζητήσουν τον εαυτό τους και τις εμπειρίες της ζωής τους. Ο Omar διατηρεί τις φωτογραφίες από το γάμο του και το γλέντι, λίγο πριν φύγει από τη χώρα, αφήνοντας πίσω τη γυναίκα του, ο Mohammad έχει στην οθόνη του κινητού του τις δύο του κόρες για να τις «έχει πάντα μαζί του» ή το χριστουγεννιάτικο δέντρο που έφτιαξαν για αυτόν, ο Raed διατηρεί στη μνήμη του κινητού του φωτογραφίες του με στρατιωτική στολή από την «προηγούμενη ζωή του», και ο Ammar έχει κρατήσει εικόνες από την πόλη του και τη γειτονιά του.

Οι φωτογραφίες των «απόντων» παιδιών του Mohammad στην οθόνη του κινητού του. Ιούλιος 2019, Δομή φιλοξενίας Ελαιώνα. Φωτο: ΙΚ

Στη συνέχεια προσεγγίζω περιπτώσεις των διαμοιρασμένων φωτογραφιών στα μέσα δικτύωσης, οι οποίες σχετίζονται με την καθημερινότητα των προσφύγων στο νέο προορισμό ή με τη ζωή των οικογενειών τους «εκεί». Οι φωτογραφίες αυτές αποτελούν πηγή πληροφόρησης για γεγονότα που ενδιαφέρουν τα μέλη του κοινωνικού δικτύου και συμβάλλουν στην επίγνωση της κατάστασης και στην «ψηφιακή επανένωση» με τη χώρα καταγωγής. Σε έρευνα για τη ζωή των σύριων προσφύγων σε κέντρο φιλοξενίας στην Ιορδανία, η Rana Khoury (2015: 94) αναφέρει ότι η παραγωγή και ανταλλαγή εικόνων από σημαντικά γεγονότα συμβάλλει στην πληροφόρηση των προσφύγων και τη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινωνικής ομάδας. Χαρακτηριστικά, οι φωτογραφίες στο smartphone της καταστροφής του σπιτιού ενός πρόσφυγα μετά από επίθεση πυραύλων, αλλά και αυτές του γάμου της κόρης ενός πρόσφυγα από την Daraa της Συρίας αποτελούν στοιχεία πληροφόρησης της ζωής που συνεχίζεται και συμβάλλουν στην απόκτηση επαφής και επικοινωνίας με τους συγγενείς και τους φίλους που παρέμειναν στην πατρίδα.

Στην παρούσα μελέτη, ο Hassan, ο Ammar, η Samira, ο Omar, ο Mohammad, οι ίδιοι φωτογράφοι ή/και υποκείμενα των φωτογραφιών τους, αποτυπώνουν

φωτογραφικά την καθημερινότητά τους και δημοσιοποιούν επιλεκτικά τις φωτογραφίες τους, ώστε να διαμορφώνουν την «επιθυμητή» εικόνα για τις νέες τους εμπειρίες, να ελέγχουν τις πληροφορίες που δίνουν και να αποφεύγουν τους «κινδύνους» από αυτή τη δημοσίευση. Βέβαια, η ευκολία διαγραφής των «μη αρεστών» φωτογραφιών και η εκ νέου λήψη εικόνων σε συνδυασμό με την αύξηση των εφαρμογών κοινωνικής δικτύωσης, καθιστούν τη δημοσίευσή τους σε οικείους μια εύκολη διαδικασία. Οι φωτογραφίες, κυρίως αυτές που συνδέονται με σημαντικές προσωπικές στιγμές και γεγονότα, υπογραμμίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες επιθυμούν να θυμούνται τη ζωή τους και να αυτοπροσδιορίζουν τους εαυτούς τους μέσα στο χρόνο (King 1986, Slater 1995, Holland 1991, Rettberg 2014). Χαρακτηριστικά, η Samira, μια νεαρή μητέρα από τη Συρία, επιλέγει τις φωτογραφίες του νεογέννητου παιδιού της που προωθεί στους γονείς της, αφού δεν επιθυμεί να απογοητεύσει τους συγγενείς της προβάλλοντας τις δύσκολες συνθήκες από τη δομή φιλοξενίας. «Κανείς δεν θα ήταν ευτυχισμένος με αυτή την κατάσταση», τόνισε χαρακτηριστικά. Βέβαια, μπορεί η Samira να αρνείται να αποτυπώσει την κατάσταση που επικρατεί στη δομή φιλοξενίας και να προωθήσει το οπτικό υλικό στην οικογένειά της, ωστόσο, υπάρχουν κάποιες άλλες φωτογραφίες από τις βόλτες στο κέντρο της Αθήνας, στο Μοναστηράκι και την Ακρόπολη, τοποθεσίες ορόσημα της πόλης, από τη μετακίνησή τους με το Μετρό και τη διασκέδασή τους στη θάλασσα. Οι περισσότερες φωτογραφίες απεικονίζουν τα φωτογραφιζόμενα υποκείμενα, τους πρόσφυγες, να «διαμένουν» στο νέο τόπο, να τοποθετούνται σε φωτογραφικά πλαίσια της σημερινής ελληνικής κοινωνίας - αρχαιολογικά μνημεία, φυσικά τοπία, σύγχρονα τεχνολογικά περιβάλλοντα - ως μέρος μιας καπιταλιστικής νεωτερικότητας (βλ. Parailias 2015: 337). Ομοίως, σε μελέτη με γυναίκες από αφρικανικές χώρες που έχουν μεταναστεύσει στην Ιταλία παρατηρήθηκε ο διαμοιρασμός φωτογραφιών τους μπροστά σε αντικείμενα πολυτέλειας από τα σπίτια των εργοδοτών τους, αποδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την πρόσβαση σε αγαθά του δυτικού πολιτισμού και την προσωπική τους επιτυχία στο νέο προορισμό (Andall 2000).

Με αυτές τις σκέψεις στο μυαλό μου, θυμάμαι τη στιγμή που ο Mohammad μου παρουσίασε χαρούμενος από το κινητό του τις φωτογραφίες από τις βόλτες του στην πόλη της Αθήνας μαζί με τους φίλους του από τη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα, από τις πρώτες κιόλας μέρες της παραμονής του εκεί. «Ήμουν τόσο χαρούμενος που έφτασα στην Αθήνα, ήθελα να τα δω όλα, τα μνημεία, την πόλη, την Ακρόπολη[...]», ανέφερε. Επίσης, πρόσφατα, σχολιάζοντας την παραμονή του στην Αθήνα, έγραψε στο blog του ότι πάντα φανταζόταν τον εαυτό του μαθητή του Σωκράτη, του Πλάτωνα, ακροατή του Αριστοτέλη, «να μιλώ για την αγάπη, τη ζωή, το θάνατο και για τον Θεό, αλλά δυστυχώς η μοίρα μου επεφύλασσε την τύχη να την επισκεφτώ ως πρόσφυγας, να φύγω από το θάνατο, ψάχνοντας για ζωή και ειρήνη». Αρκετές από αυτές τις φωτογραφίες με *φόντο* τα μνημεία της Αθήνας, τοποθεσίες που συγκροτούν σημεία αναφοράς, αλλά και οι εικόνες από τη σύγχρονη Ελλάδα - από το Μετρό και την πλατεία της Ομόνοιας - διαμοιράστηκαν στα μέλη της οικογένειάς του στη Συρία. Αναλύοντας κριτικά την επιλογή των προσφύγων να φωτογραφηθούν χαμογελαστοί μπροστά από αυτά τα «ξεχωριστά» σημεία αναφοράς, γίνεται αντιληπτό ότι οι φωτογραφίες αυτές δεν είναι απλές αναπαραστάσεις των υποκειμένων στο χώρο, αλλά εκφράσεις μιας ανάγκης να ανήκουν σε ένα τόπο και μιας προσπάθειας για επιτυχημένη παρουσία σε τοπικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της χώρας υποδοχής.

Φωτογραφίες από το προσωπικό αρχείο του Mohammad στο κινητό του, από τις βόλτες του με τον ανιψιό του και τους φίλους του, στην Ακρόπολη, στο μουσείο και στην πόλη. Νοέμβριος 2016.

Οι φωτογραφίες αυτές από την Ελλάδα, η παρουσία των προσφύγων ως «τουρίστες» μπροστά σε «ξεχωριστούς» τόπους, σε σημεία με πολιτισμικές και εθνικές αναφορές, «τεκμηριώνουν» στους συγγενείς και τους φίλους πίσω στην πατρίδα την προσπάθεια για επιβίωση και επιβεβαιώνουν την αξία της ζωής, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που οι αλβανοί μετανάστες στην Αργολίδα παρουσίαζαν την οικογενειακή τους ζωή στην Ελλάδα μέσα από τις φωτογραφίες από εκδρομές, από γιορτές και παρελάσεις στο σχολείο, από αυτοκίνητα, τις οποίες έστελναν πίσω στην πατρίδα τους (βλ. Κωνσταντίνου 2017). Οι πρόσφυγες, ακόμα και αν δεν έχουν λύσει μόνιμα το πρόβλημα της διαμονής, της απόκτησης ασύλου, της επανένωσης με την οικογένειά τους, τα έχουν αρχικά καταφέρει, έχουν ξεφύγει από τον πόλεμο, έχουν επιβιώσει, προσπαθούν να συνεχίσουν τη ζωή τους. Στις φωτογραφίες τους αποτυπώνεται η «συνέχεια» σε περιβάλλοντα που μπορεί να μην αποτελούν τον τελικό προορισμό. Οι πρόσφυγες έχουν ήδη αποκτήσει ή αποκτούν παιδιά κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, τα οποία μεγαλώνουν, παίζουν με παιδιά από άλλες χώρες στο χώρο της δομής, πηγαίνουν έστω και με δυσκολίες ή/και με άρνηση στο ελληνικό σχολείο, συμβιώνουν με τους συμμαθητές τους, γνωρίζουν τον τρόπο ζωής, μαθαίνουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό της χώρας φιλοξενίας.

Λίγο πριν τελειώσει η συνάντησή μας στο εστιατόριο, εκείνο το απόγευμα του καλοκαιριού, ο Omar μού έδειξε με συγκίνηση μια φωτογραφία του σπιτιού του στο κινητό του, προτείνοντας «όταν όλα θα έχουν τελειώσει, να έρθεις να μείνεις όσο θες σε μας [...], αυτό είναι το σπίτι μας και είναι πολύ μεγάλο». Με αυτή την πρόσκληση τελείωσε η συζήτησή μας, ωστόσο, μια σχέση φιλίας συνεχίζεται από τις εφαρμογές κοινωνικής δικτύωσης. Η αναζήτηση μιας παλιάς φωτογραφίας στο κινητό, η αφήγηση μιας ιστορίας γύρω από αυτή ως «σημείο αναφοράς», η τοποθέτηση των υποκειμένων σε νέα τοπικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, η παραγωγή μιας νέας φωτογραφίας και η διάδοσή της σε ένα επιλεγμένο διασυνδεδεμένο κοινό αποτελούν εμπειρίες της ψηφιακής παρουσίας των προσφύγων. Ο Mohammad «συναντά» τις κόρες του, ο Ammar «ξαναβλέπει» τη γυναίκα του στο νοσοκομείο του Καναδά, η Samira «συνομιλεί» με τους γονείς της πίσω στην πατρίδα, ο Omar με τη γυναίκα του στην πατρίδα και ο Ahmad «βλέπει» για πρώτη φορά τις φωτογραφίες από το νεογέννητο παιδί του που βρίσκεται μακριά του. Από την άλλη πλευρά, όμως, όπως ήδη ανέφερα, η Nour, η εικοσιτριάχρονη μητέρα που μεγαλώνει μόνη τα παιδιά της, αποκλείει επιλεκτικά εικόνες και κείμενα, σε μια προσπάθεια να αποφύγει την επικοινωνία με τους συγγενείς του αγνοούμενου άντρα της και αγωνίζεται να κάνει μια νέα αρχή μακριά από το παρελθόν της. Οι πρόσφυγες μέσα από τις φωτογραφικές πρακτικές ξανασυναντούν τους αγαπημένους τους, θυμούνται τις προσωπικές και οικογενειακές στιγμές, ενημερώνονται για τη ζωή των οικείων τους και επανατοποθετούνται σε σχέση με αυτούς. Μέσα από τις επιλεγμένες, επαναλαμβανόμενες προβολές στο κινητό, συγκινούνται και συνδέονται με τους εικονιζόμενους ή αδιαφορούν και αποστασιοποιούνται από το παρελθόν, το οποίο θεωρούν «ξένο» και «επισφαλές». Τέλος, ο διαμοιρασμός των φωτογραφιών ανάμεσα σε μέλη των διαχωρισμένων οικογενειών διαμεσολαβεί στις κοινωνικές σχέσεις, ωθώντας τους πρόσφυγες να ενημερώνουν και να ενημερώνονται, να μαλώνουν, να τσακώνονται, να νοιάζονται, να αγαπούν, να συμπαραστέκονται, να ενισχύουν φιλικές, πατρικές ή μητρικές σχέσεις.

Συνοψίζοντας

«Δεν περνάει μέρα που η χώρα μου να μην μού θυμίζει την ύπαρξή της. Ένας φευγαλέος θόρυβος, μια διάχυτη μυρωδιά, ένα απογευματινό φως, μια χειρονομία, μια σιωπή», αναφέρει ο Gael Faye (2016), πρόσφυγας από το Μπουρούντι στη Γαλλία, περιγράφοντας στο βιβλίο του *Μικρή Πατρίδα* τη φυγή του από τον εμφύλιο πόλεμο των Χούτου και Τούτσι και την παραμονή του στο νέο προορισμό. Σήμερα, η πληθώρα των νέων τεχνολογιών και η αυξημένη τους σύγκλιση έχουν αλλάξει σημαντικά τη διασύνδεση των μεταναστών με τη χώρα καταγωγής τους. Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν τις εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας για να διατηρούν σχέσεις από απόσταση περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν (βλ. Wilding 2006, Parreñas 2005, 2008, Gillespie κ.ά. 2016). Από τα ακριβά διεθνή τηλεφωνήματα, την αλληλογραφία, την ανταλλαγή έντυπων φωτογραφιών, ηχογραφημένων κασετών και μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, η επικοινωνία τους περνά με τη χρήση των τεχνολογικών υποδομών στην πραγματοποίηση βιντεοκλήσεων και την ανταλλαγή άμεσων μηνυμάτων και φωτογραφιών.

49

Για τους σύριους πρόσφυγες στον Ελαιώνα, η επαφή με τη χώρα καταγωγής και η «επανένωση» με τις οικογένειές τους πραγματοποιείται μέσα από τη χρήση των υποδομών της τεχνολογίας. Η πρόσβαση στο διαδίκτυο, η τεχνολογία των smartphone και η φόρτιση των συσκευών δίνουν νέα διάσταση στο πέρασμά τους, αλλά και στην παρουσία τους στη δομή. «Χωρίς το smartphone δεν θα μπορούσα να συνεχίσω, είναι το κινητό μου σπίτι, με συνδέει με τους δικούς μου [...]», αναφέρουν κάθε φορά οι περισσότεροι πρόσφυγες. Η χρήση των smartphone για τη διαμόρφωση ενός πλέγματος οικογενειακών σχέσεων από απόσταση, τη διατήρηση της εγγύτητας ή της συναισθηματικής απομάκρυνσης και την «επιτέλεση της οικογένειας» μέσω των καθημερινών πρακτικών που τυπικά διαμεσολαβούνται από τις τεχνολογίες της επικοινωνίας αποτέλεσαν τα κυρίαρχα ζητήματα αυτής της μελέτης. Μέσα από τις συνομιλίες με τους σύριους πρόσφυγες και την επιτόπια έρευνα στη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα Αττικής, κατέγραψα την

οικειοποίηση των εφαρμογών της ψηφιακής τεχνολογίας, όπως αυτή διαμορφώνεται μετά τη βίαιη μετακίνηση και προσωρινή τους εγκατάσταση στην Ελλάδα. Ενώ κατά την άφιξή τους αρκετοί πρόσφυγες βίωναν την αβεβαιότητα και την επισφάλεια στην επικοινωνία, αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην πρόσβαση στο διαδίκτυο, την πληροφορία και την επαφή με φορείς ανθρωπιστικών υπηρεσιών, με μέλη των ΜΚΟ, αλλά και με τις οικογένειές τους, σήμερα, αποκτούν νέες εμπειρίες οικειότητας. Οι αυξανόμενες ευκαιρίες συνδεσιμότητας και η πρόσβαση στις ψηφιακές υποδομές δίνουν νέα διάσταση στις σχέσεις τους. Τώρα, έχουν τη δυνατότητα να συνομιλούν, να κάνουν βιντεοκλήσεις, να ανταλλάσσουν άμεσα μηνύματα και να διαμοιράζουν φωτογραφίες από στιγμές της παραμονής τους στην Ελλάδα προς τα μέλη των οικογενειών τους.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα, οι σύριοι πρόσφυγες προσαρμόζουν τις σχέσεις με τα διαχωρισμένα μέλη των οικογενειών τους, σχέσεις όπου οι γονείς βρίσκονται μακριά από τα παιδιά τους, ο πατέρας σε διαφορετική χώρα από τα υπόλοιπα μέλη, και τα παιδιά με ένα γονιό ή με τους παππούδες πίσω στη Συρία ή σε άλλη χώρα στην Ευρώπη. Έτσι, ο Omar συζητά καθημερινά με μηνύματα με τους δικούς του και προσπαθούν να επιλύσουν το πρόβλημα του ασύλου και της μετακίνησής του, ο Ammar στηρίζει μέσα από τις βιντεοκλήσεις τη σύζυγό του, ο Mohammad προσπαθεί να βοηθά τις δυο του κόρες στα μαθήματα, νιώθοντας περισσότερο την πατρική υποχρέωση και η Shahinaz προσπαθεί να επαναπροσδιορίσει τη σχέση με τα παιδιά της. Ακόμα, ο Ahmad φροντίζει, διαβάζει και προσέχει την εντεκάχρονη κόρη του στη δομή, ενώ συνομιλεί με τη γυναίκα του και τα υπόλοιπα παιδιά τους που βρίσκονται στην Ολλανδία· η τριαντάχρονη Nadia με τα δύο της παιδιά συζητά και συμπαραστέκεται μέσα από βιντεοκλήσεις στην άρρωστη μητέρα της πίσω στη Συρία. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, η Nour αποκλείει κάθε επικοινωνία με τους συγγενείς της στη Συρία, διαγράφει το προσωπικό της προφίλ στο Facebook και επιλέγει τον τρόπο επικοινωνίας με το κοινωνικό της δίκτυο.

Μέσα σε αυτούς τους μετασχηματισμούς, οι πατρικές, μητρικές, συζυγικές και αδερφικές σχέσεις δοκιμάζονται και επανατοποθετούνται. Πρόκειται για σχέσεις, οι οποίες βασίζονται στην οικειότητα, συνάπτονται στο πλαίσιο της ψηφιακής συνύπαρξης και ανταποκρίνονται στις συναισθηματικές ανάγκες, την εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα των υποκειμένων. Όμως, αυτή η οικειότητα δεν περιλαμβάνει μόνο στιγμές συμπαράστασης, αφοσίωσης, αγάπης και συναισθηματικής επιτήρησης, αλλά και ένταση, απομάκρυνση και επιλεκτική άρνηση. Ανάλογα με την επιθυμία διατήρησης και ενδυνάμωσης, είτε αποφυγής και απόρριψης των σχέσεων τους, οι πρόσφυγες επιλέγουν διαφορετικές πρακτικές στην επικοινωνία τους. Κάποιοι πραγματοποιούν τηλεφωνικές κλήσεις ή βιντεοκλήσεις για να έρθουν πιο κοντά με τους δικούς τους, να μάθουν την κατάσταση στην πόλη τους και γενικά να δημιουργήσουν το αίσθημα της «συν-παρουσίας», ενώ κάποιοι άλλοι επιλέγουν να ανταλλάσσουν άμεσα μηνύματα, για να κρατήσουν μια απόσταση και να αποφύγουν τη σύγκρουση. «Θέλω πολύ να τους βλέπω, να βλέπω τα μάτια τους για να δω αν λένε την αλήθεια», ανέφερε ο Mohammad, ενώ ο Ammar αναφέρεται στις συχνές διαφωνίες με τη σύζυγό του. «Πώς να μην μαλώσουμε; Η απόσταση αλλά και το αβέβαιο για το μέλλον φέρνει δυσκολίες, φωνές, κλάματα, τσακωμούς». Οι περισσότεροι, όμως, διαβάζουν ξανά και ξανά τα κείμενα των μηνυμάτων, βλέπουν τις φωτογραφίες στο κινητό τους, κοιτούν τις ζωγραφιές που έχουν στείλει τα παιδιά τους, πληροφορούνται για τα γεγονότα που αφορούν στις οικογένειές τους και προσπαθούν να «παραμένουν» μαζί τους, παρά το γεγονός ότι τους χωρίζουν μεγάλες γεωγραφικές αποστάσεις.

Βιβλιογραφία

- Alencar, A. 2017. Refugee integration and social media: A local and experiential perspective. *Information, Communication and Society*. 1, 16
- Andall, Jacqueline. 2000. *Gender, Migration and Domestic Service: The Politics of Black Women in Italy*. Aldershot: Ashgate.

- Anden-Papadopoulos, Kari and Pantti, Mervi. 2013. The media work of Syrian diaspora activists: Brokering between the protest and mainstream media. *International Journal of Communication*. 7, 2185-2206.
- Appadurai, Arjun. 2016. Aspirational maps: On migrant narratives and imagined future citizenship. *Eurozine* (<https://www.eurozine.com/aspirational-maps/>)
- Appadurai, Arjun. 2019. Forward. In Tanja Thomas, Merle-Marie Kruse and Miriam Stehling (eds.) *Media and participation in post migrant societies*. Rowman and Littlefield.
- Bakardjieva M., 2003. Virtual togetherness: an everyday-life perspective. *Media Culture Society* 25, 291-313.
- Balibar, E. 2004. *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Banki, Susan. 2013. The paradoxical power of precarity: Refugees and homeland activism. *Refugee Review: Social Movement*. 1(1), 1-18.
- Boellstorff, Tom. 2012. Rethinking Digital Anthropology. In Horst Heather A. and Miller, Daniel. (eds). *Digital Anthropology* 39-60. Blumsbury.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Practical reason: On the theory of action*. Stanford: Stanford University Press.
- Butler, Judith. 2004. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. New York: Verso.
- Butler, Judith. 2009. *Frames of War: When Is Life Grievable?* New York: Verso.
- Cabalquinto Earvin Charles. 2019 [Dis]connected households: Transnational family life in the age of mobile internet. *Second international handbook of internet research*. 88-103
- Cabot, Heath. 2014. *On the doorstep of Europe: Asylum and citizenship in Greece*, University of Pennsylvania Press.
- Cabot, Heath. 2016. Contagious solidarity. Reconfiguring care and citizenship in Greece's social clinics. *Social Anthropology*, 24(2), 152-166
- Cabot, Heath. 2019. The business of anthropology and the European refugee regime. *American Ethnologist* 46(3), 261-275.
- Chouliaraki, Lilie. 2017. Symbolic bordering: The self-representation of migrants and refugees in digital news. *Popular Communication*. 15(2), 78-94.
- Dekker, Rianne, and Engbersen, G. 2014. How social media transform migrant networks and facilitate migration. *Global Networks*. 14, 401-418.
- Dekker, Rianne, Engbersen, G., and Faber, M., 2016. The use of online media in migration networks. *Population, Space and Place*. 22, 539-551.

- Dekker, Rianne, Engbersen Godfried, Klaver Jeanine, and Vonk Hanna. 2018. Smart Refugees: How Syrian asylum migrants use social media information in migration decision-making. *Social Media and Society*. January-March 1-11
- Deuze, Mark. 2011. Media life, *Media Culture Society* 33(1), 137-148.
- Diminescu, Dana. 2008. The connected migrant: an epistemological manifesto. *Social Science Information* 47(4), 565-579.
- Edwards, Elizabeth. 2012. Objects of affect: photography beyond the image. *Annual Review of Anthropology* 41(1), 221-234.
- Edwards, E., Hart, J., 2004. *Photographs Objects Histories, On the Materiality of Images*, Routledge.
- Faye, Gael. 2017. *Μικρή Πατρίδα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Fassin, Didier. 2011. Policing borders, producing boundaries: The governmentality of immigration in dark times. *Annual Review of Anthropology* 40, 213-246.
- Frosh, Paul. 2015. The gestural image: The selfie. photography theory, and kinesthetic sociability, *International Journal of Communication*. 9, (1607-1628).
- Gershon, Ilana. 2010. Breaking up is hard to do: Media switching and media ideologies. *Journal of Linguistic Anthropology*. 20(2), 389-405.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity*. Polity Press.
- Gillespie, Marie, Ampofo L., Cheesman M., Faith B., Iliadou E., Issa A., Osseiran S. and Skleparis D. 2016. Mapping Refugee Media Journeys: Smartphones and Social Media Networks. *The Open University/France Medias Monde*.
<http://www.open.ac.uk/ccig/sites/www.open.ac.uk/ccig/files/>
- Glazebrook, D. 2004. Becoming mobile after detention. *Social Analysis*. 48(3), 40-58.
- Hjorth L. 2011. It's complicated: a case study of personalisation in an age of social and mobile media. *Communication, Politics and Culture*. 44, 45-59.
- Hirsch, Marianne. 1997. *Family Frames: Photography, Narratives and Postmemory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holland, Patricia. 1991. Introduction: History, memory and the family album. In J. Spence and P. Holland (eds). *Family snaps: The meanings of domestic photography* London: Virago (1-14)
- Holland, Patricia. 1997. 'Sweet it is to scan....': Personal photographs and popular photography. In L. Wells (eds). *Photography: A critical introduction*. London: Routledge.

- Horst, Heather. 2012. New media technologies in everyday life. In Horst Heather A. and Miller, Daniel. (eds). *Digital Anthropology*. Blumsbury.
- Jacob, Kurdin. 2013. *Facebook is my second home. The Kurdish Diaspora's use of Facebook in shaping a nation*. University of Bergen.
- Ito, Mizuko et al. 2009. *Hanging out, messing around, and geeking out kids living and learning with new media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Khosravi, Shahram. 2014. Waiting. In B. Anderson and M. Keith (eds.) *Migration: A COMPAS Anthology*. Oxford: COMPAS. (74-75).
- Khoury, Rana B. 2015. Sweet tea and cigarettes: a taste of refugee life in Jordan. *Forced Migration Review*. 49, 93-94
- King, Graham. 1986. *Say 'cheese!' The snapshot as art and social history*. London: William Collins Sons and Co.
- Kozłowska, H. 2015. The most crucial item that migrants and refugees carry is a smartphone. *Quartz*. <http://qz.com/500062/the-most-crucial-item-that-migrants-and-refugees-carry-is-a-smartphone/>
- Kunreuther, Laura. 2006. Technologies of the Voice: FM Radio, Telephone, and the Nepali Diaspora in Kathmandu. *Cultural Anthropology*. 21(3), 323-353.
- Κωνσταντίνου, Ιωσήφ. 2017. *Έχουμε τρεις τηλεοράσεις, DVD video. Μέσα επικοινωνίας και διαμόρφωση της ταυτότητας Αλβανών μαθητών*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Λαλιώτη, Βασιλική. 2018. Ψηφιακή επιτέλεση και μεταανθρωπιστική ανθρωπολογία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 150, 37-76.
- Larkin, Brian. 2004. Piracy, Infrastructure, and the Rise of a Nigerian Video Industry. In Tasha G, Oren and Patrice Petro (eds) *Global Currents: Media and Technology Now*. Rutgers University Press.
- Larkin, Brian. 2008. *Signal and Noise: Media, Infrastructure, and Urban Culture in Nigeria*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Larkin, Brian. 2013. The politics and poetics of infrastructure. *Annual Review of Anthropology*. 42, 327-343.
- Latonero, Mark. 2015. For refugees, a digital passage to Europe. *Thomas Reuters News*. <http://news.trust.org/item/20151227124555-blem7/>
- Latonero, Mark and Kift, Paula. 2018. On digital passages and borders: refugees and the new infrastructure for movement and control. *Social Media and Society*. January-March. (1-11).

- Leurs, Koen and Ponzanesi, Sandra. 2018. Connected migrants: Encapsulation and cosmopolitanization, *Popular Communication* 16(1), 4-20
- Lim, Soh Leong. 2009. Loss of connection is death: Transnational family ties among Sudanese refugee families resettling in the United States, *Journal of Cross – Cultural Psychology*. 40(6), 1028-1040.
- Madianou, Mirca. 2012. Migration and the accentuated ambivalence of motherhood: The role of ICTs in Filipino transnational families. *Global Networks*. 12(3), 277-295.
- Madianou, Mirca. 2014a. Smartphones as polymedia. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 19, 667-680.
- Madianou, Mirca. 2014b. Polymedia communication and mediatized migration: an ethnographic approach. In Lundby K. (eds), *Mediatization of communication*. Berlin, Germany: De Gruyter. (323-248)
- Madianou, Mirca. 2016. Polymedia communication among transnational families: what are the long-term consequences for migration? In Palenga, E. and M. Kilkey (eds) *Family Life in an Age of Migration and Mobility: Global Perspectives through the Life Course*. London: Palgrave. (71-93).
- Madianou, Mirca. 2017. Doing Family at a Distance: Transnational Family Practices in Polymedia Environments. In Hjorth, Larissa, Horst, Heather Galloway, Anne and Bell Genevieve (eds) *The Routledge Companion to Digital Ethnography*. London: Routledge. (102-112).
- Madianou, Mirca and Miller, Daniel. 2012. *Migration and new media: Transnational families and polymedia*. London: Routledge.
- Madianou, Mirca and Miller, Daniel. 2013. Polymedia: Towards a new theory of digital media in interpersonal communication. *International Journal of Cultural Studies*. 16(2), 169-187.
- McKay, Deirdre. 2011. On the face of Facebook: Historical Images and Personhood in Filipino Social Networking. *History of Anthropology*. 21(4), 483-502.
- MacKinnon, R. 2011. China's networked authoritarianism. *Journal of Democracy*. 22(2), 32-46
- Miller, Daniel. 2011. *Tales from Facebook*. Cambridge: Policy Press.
- Miller, Daniel and Slater, Don. 2000. *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berf.
- Moss, M. Dana. 2016. Transnational repression, diaspora mobilization, and the case of the Arab Spring. *Social Problems* 63(4), 480-498.
- Moss, M. Dana. 2018. The ties that bind: Internet communication technologies, networked authoritarianism, and 'voice' in the Syrian diaspora. *Globalizations*. 15(2), 265-282.

- Ξυπολυτάς, Νίκος. 2019. *Πρόσφυγες στη Μόρια: Οι συνέπειες μιας αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής*. Αθήνα: Διονίκος
- Παπαηλία, Πηνελόπη. 2013. Η βία της οπτικοποίησης: Το πληγωμένο ξένο σώμα ως μιντιακό θέαμα στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Ροζάκου Κατερίνα και Γκαρά Ελένη (επιμ.) *Ελληνικά Παράδοξα: Πατρωνία, Κοινωνία Πολιτών και Βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Papailias, Penelope. 2015. Projecting Places: Personal photographs, migration and the technology of (re)location. In Carabott, Philip, Hamilakis, Yannis and Papargyriou, Eleni (eds). *Camera Graeca: Photographs, Narratives, Materialities*. Ashgate Publishing.
- Παπαηλία, Πηνελόπη και Πετρίδης, Πέτρος. 2015. *Ψηφιακή εθνογραφία* [ηλεκτρ. βιβλ.]. Αθήνα. <http://hdl.handle.net/11419/6117>
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. 2016. Μια μεγάλη ανατροπή: Η Ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση και ο νέος πατριωτισμός της 'αλληλεγγύης'. *Σύγχρονα Θέματα*. 132-133, 7-28.
- Parreñas, Rhacel Salazar. 2001a. *Servants of globalization, women, migration and domestic work*. Stanford: Stanford University Press.
- Parreñas, Rhacel Salazar. 2001b. Mothering from a distance: emotions, gender, and intergenerational relations in Filipino transnational families. *Feminist Studies*. 27, 361-390
- Parreñas, Rhacel Salazar. 2005. Long distance intimacy: class, gender and intergenerational relations between mothers and children in Filipino transnational families. *Global Networks*. 5(4), 317-336.
- Parreñas, Rhacel Salazar. 2008. Transnational fathering: gendered conflicts, distant disciplining and emotional gaps. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 34, 1057-1072. <https://doi.org/10.1080/13691830802230356>
- Peterson Mark Allen. 2015 In Search of Antistructure - The meaning of Tahrir Square in Egypt's Ongoing Social Drama. In: Horvath A, Thomassen B, and Wydra H (eds) *Breaking Boundaries - Varieties of Liminality*. UK: Berghahn Books.
- Ponzanesi, Sandra and Leurs, Koen. 2014. On digital crossings in Europe. *Crossings, Journal of Migration and Culture*. 5(1), 3-22.
- Rettberg, Walker, Jill. 2014. *Seeing Ourselves Through Technology: How We Use Selfies, Blogs and Wearable Devices to See and Shape Ourselves*. Palgrave Macmillan.
- Robertson, Zoe, Wilding, Raelene and Gifford, Sandra. 2016. Mediating the family imaginary: young people negotiating absence in transnational refugee families. *Global Networks* 16(2), 219-236.

- Ροζάκου, Κατερίνα. 2018. *Από Αγάπη και αλληλεγγύη. Εθελοντική εργασία σε πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώιμου 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Rozakou, Katerina. 2012. The biopolitics of hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of refugees. *American Ethnologist*. 39(3), 562-577.
- Rozakou, Katerina. 2016. Socialities of solidarity: revisiting the gift taboo in times of crises. *Social Anthropology*. 24/2, 185-199.
- Slater, Don. 1995. Domestic photography and digital culture. In Martin Lister (eds). *The photographic image in digital culture* London: Routledge. (129-146).
- Smets, Kevin. 2018. The way Syrian refugees in Turkey use media: Understanding 'connected refugees' through a non-media-centric and local approach. *Communications* 43(1), 113-123.
- Sontag, Susan. 2008. *On photography*. London: Penguin.
- Thomas, M. and Lim, S. S. 2010. On maids and mobile phones: ICT use by female migrant workers in Singapore and its policy implications. In J. Katz (eds.) *Mobile communication and social policy*. New Jersey: Transaction. (175-190).
- Thompson, Eric C. 2009. Mobile phones, communities and social networks among foreign workers in Singapore. *Global Networks* 9(3), 359-380.
- Τοπάλη, Πηνελόπη. 2012. Πρόσφυγες στις δυτικές κοινωνίες και στην Ελλάδα: Αναπαραστάσεις, Σώμα και διαχείριση της Οδύνης, στο Τρουμπέτα, Σεβαστή (επιμ.). *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα: Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Trimikliniotis, Nicos, Parsanoglou, Dimitris, and Tsianos, Vassilis. 2015. *Mobile commons, migrant digitalities and the right to the city*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- United Nations High Commissioner for Refugees. 2015. *Syria regional refugee response*.
- United Nations High Commissioner for Refugees 2016. *Connecting Refugees: How internet and mobile connectivity can improve refugee well-being and transform humanitarian action*.
- Urry, John. 2012. Social networks, mobile lives and social inequalities. *Journal of Transport Geography* 21, 24-30.
- Vertovec, Steven. 2004. Cheap calls: The social glue of migrant transnationalism. *Global Networks*. 4(2), 219-224.
- Wall, M., Otis Campbell, M., and Janbek, D. 2017. Syrian refugees and information precarity. *New Media & Society* 19(2), 240-254.
- Wilding, Raelene. 2006. 'Virtual' intimacies? Families communicating across transnational contexts. *Global Networks* 6(2), 125-42.